

Een gebied in beweging

Verwachte ontwikkelingsrichtingen van landbouwbedrijven in de Veenkoloniën

A.B. Smit
P.L. de Wolf
J. Zijlstra

Deze publicatie is in samenwerking tussen de volgende onderdelen van Wageningen UR tot stand gekomen: LEI, Animal Sciences Group en Praktijkonderzoek Plant & Omgeving.

Projectcode 4023600

Augustus 2005

Rapport 2.05.09

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- ☐ Wettelijke en dienstverlenende taken
- ☒ Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- ☐ Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- ☐ Ruimte en Economie
- ☐ Ketens
- ☐ Beleid
- ☐ Gamma, instituties, mens en beleving
- ☐ Modellen en Data

Een gebied in beweging; De verwachte ontwikkelingsrichtingen van landbouwbedrijven in de Veenkoloniën

A.B. Smit, P.L. de Wolf, J. Zijlstra

Den Haag, LEI, 2005

Rapport 2.05.09; ISBN 90-8615-021-7; Prijs € 15,- (inclusief 6% BTW)

70 p., fig., tab., bijl.

De landbouw in de Veenkoloniën kenmerkt zich door een grote afhankelijkheid van granen, zetmeelaardappelen en suikerbieten. De komende jaren zullen hectarepremies en prijsondersteuning voor deze gewassen vervangen worden door geheel of gedeeltelijk van de productie losgekoppelde bedrijfstoelagen. In dit project is een methode ontwikkeld voor het inventariseren van ontwikkelingsrichtingen die agrarische ondernemers zullen kiezen en de gevolgen daarvan voor het gebied; de methode is in principe ook toe te passen op andere gebieden.

Agriculture in 'De Veenkoloniën' is characterised by a high level of dependency on cereals, starch potatoes and sugar beets, for which crop and price subsidies will be replaced by partly or fully de-coupled direct payments. In the project, a method has been developed to list development directions that farmers will choose and the consequences for the area; the method can be applied to other areas as well.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie.lei@wur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie.lei@wur.nl

© LEI, 2005

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- ☒ toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- ☐ niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
Summary	13
1. Inleiding	17
1.1 Aanleiding en uitgangspunten	17
1.2 Doelstelling	19
1.3 Afbakening	19
1.4 Hervormingen van het GLB en wijzigingen in het Suikerbeleid	20
1.5 Leeswijzer	21
2. Gebiedsbeschrijving en hoofdlijnen uit eerdere studies	22
2.1 Gebiedsbeschrijving	22
2.2 Kenmerken van en ontwikkelingen in de Veenkoloniën	26
2.3 Samenvatting probleemstelling	29
3. Werkwijze	31
3.1 Algemene onderzoeksaanpak	31
3.2 Opzet workshop	31
3.2.1 Verwachte bedrijfsontwikkeling verkennen met experts	31
3.2.2 Indeling ondernemers in groepen op basis van strategische oriëntatie	32
3.2.3 Koppeling deelgebieden en grootteklassen aan strategische oriëntatie	34
3.2.4 Koppeling ondernemerstypen aan ontwikkelingsrichtingen	35
3.3 Verwerking resultaten workshop tot resultaten gebied	35
4. Resultaten	37
4.1 Ondernemerstypen in de Veenkoloniën	37
4.2 Ontwikkelingsrichtingen	37
4.3 Ondernemerstypen en ontwikkelingsrichtingen	41
4.4 Gevolgen voor het gebied	42
4.4.1 Bedrijfsbeëindiging en grondbeschikbaarheid	43
4.4.2 Schaalvergroting	46
4.4.3 Niet-agrarische bestemmingen	48

	Blz.
5. Discussie	49
5.1 Ontwikkelingsrichtingen	49
5.2 Kanttekeningen bij de discussie tijdens de workshop	50
6. Conclusies en aanbevelingen	53
6.1 Conclusies	53
6.2 Aanbevelingen voor vervolgtrajecten	53
6.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	55
Literatuur	57
Bijlagen	
1. Programma van de workshop op 6 juli 2004	59
2. Deelnemerslijst van de workshop op 6 juli 2004	60
3. Voorbeeldberekening	61
4. Opvolgingssituatie in de drie deelgebieden	62
5a. Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid op de Hondsrug	64
5b. Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid op de Veenkolonieën	65
5c. Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid in Westerwolde	66
6. Discussie per ontwikkelingsrichting	67

Woord vooraf

De Veenkoloniën is een gebied in Noordoost-Nederland dat beleidsmakers en onderzoekers al decennia intrigeert. Relatief hoge werkloosheidscijfers laten zien dat het gebied in sociaal-economisch opzicht kwetsbaar is. De landbouw in het gebied kenmerkt zich door een grote afhankelijkheid van granen, zetmeelaardappelen en suikerbieten. De komende jaren zullen hectarepremies en prijsondersteuning voor deze gewassen vervangen worden door geheel of gedeeltelijk van de productie losgekoppelde bedrijfstoelagen. Het gebied vormt daardoor een interessante case om na te gaan welke ontwikkelingsrichtingen agrarische ondernemers zullen kiezen en welke gevolgen deze verschillende keuzes zullen hebben voor de ontwikkeling van het gebied als geheel. Behalve de Veenkoloniën in engere zin zijn ook de Hondsrug en Westervolde in deze studie opgenomen. In het project is een methode ontwikkeld voor het inventariseren van ontwikkelingsrichtingen, die in principe ook toe te passen is op andere gebieden.

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), vertegenwoordigd door ing. F.J. Kooi van Directie Regionale Zaken en drs. B.A. Piersma van Directie Landbouw. De uitvoering was in handen van Bert Smit (LEI; projectleiding, eindredactie), Pieter de Wolf (PPO-AGV; ondernemerstypen, verslag workshop) en Jelle Zijlstra (ASG-PV; procesbegeleiding workshop, werkwijze). Daarnaast hebben Jakob Jager (LEI; datavoorziening) en Henri Prins (LEI; assistentie bij workshop) aan het onderzoek bijgedragen. Dit rapport is de weergave van de resultaten van het onderzoek in 2004. In 2005 krijgt het project een vervolg door de opzet van interactieve trajecten met landbouwers en andere stakeholders in het gebied. Op 6 juli 2004 is een workshop gehouden, waarin ongeveer 20 personen uit de verschillende stakeholdergroepen vertegenwoordigd waren. Bij dezen willen de onderzoekers hen bedanken voor hun inzet en betrokkenheid tijdens de workshop. Graag doen de onderzoekers in 2005 opnieuw een beroep op deze stakeholders bij de uitwerking van de verschillende ontwikkelingsrichtingen die als perspectiefvol zijn benoemd. Hopelijk wordt het onderzoek op deze manier niet een project óver het gebied maar veel meer een project mét het gebied, dat alle betrokkenen ten goede komt.

Prof.dr.ir. L.C Zachariasse
Algemeen directeur LEI B.V.

Samenvatting

Aanleiding

Door de hervormingen van het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) en de Suikerregeling zal de akkerbouw in het Veenkoloniale gebied de komende jaren met inkomensdalingen worden geconfronteerd. De akkerbouwers zullen in actie moeten komen om 'het hoofd boven water te houden'. Daarbij zijn verschillende ontwikkelingsrichtingen denkbaar. Er zijn groepen van boeren met vergelijkbare ondernemerskenmerken te onderscheiden, de zogenaamde bedrijf-ondernemerscombinaties, waarbij een of meerdere specifieke ontwikkelingsrichtingen het meest voor de hand liggen. Die combinaties en bijbehorende ontwikkelingsrichtingen zijn in deze studie voor de Veenkoloniën in kaart gebracht. De gedachte daarbij is dat de methode ook bruikbaar zal zijn voor andere regio's. De te verwachten ontwikkelingsrichtingen kunnen gevolgen hebben voor de inrichting van het gebied. Vroegtijdig inzicht hierin kan beleidsmakers helpen ondersteunend of corrigerend beleid in te zetten.

Gebiedsbeschrijving en hoofdlijnen uit eerdere studies

In deze studie is de Veenkoloniën (ruim 100.000 ha) als geheel onderverdeeld in drie deelgebieden: de Hondsrug (15.000 ha), de Veenkoloniën in strikte zin (74.000 ha) en Westerwolde (12.000 ha). Deze gebieden verschillen van elkaar qua grondsoort, landschap en bedrijfsstructuur. De akkerbouwbedrijven in Westerwolde zijn duidelijk kleiner dan in de beide andere gebieden. In totaal waren er in 2003 in het gehele gebied 2.300 agrarische bedrijven gevestigd, waarvan ruim 1.100 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven met 63.500 ha grond. Bijna drie kwart van de akkerbouwbedrijven ligt in het deelgebied Veenkoloniën. De akkerbouw in het gehele gebied wordt gekenmerkt door de teelt van zetmeelaardappelen, granen en suikerbieten en is daarmee sterk afhankelijk van ondersteuning uit Brussel.

Buiten de landbouw is er in het gebied relatief weinig andere economische activiteit en een relatief hoge werkloosheid. De Commissie Hoekstra (officieel De Commissie Structuurversterking Veenkoloniën) heeft daarom in 2001 in opdracht van het Kabinet een studie verricht naar de problemen en kansen in het gebied. AVEBE zou zich in verband met te verwachten afbouw van de steun aan de zetmeelcoöperatie meer moeten richten op de productie van derivaten. De Commissie Hoekstra zag verder vooral perspectieven binnen de landbouw, en dan vooral de volgende:

- vestiging van nieuwe veebedrijven vanuit andere delen van Nederland;
- uitbreiding van de glastuinbouw in de omgeving van Emmen en Hoogeveen;
- nieuwe, intensieve teelten, met name bollen- en boomteelt;
- de teelt van gras voor bioraffinage.

De Commissie verwachtte ondanks deze mogelijke ontwikkelingsrichtingen, dat er grond vrijkomt voor niet-agrarisch gebruik. In een zogenaamde Focusgroep 'Landbouw' heeft

een aantal deskundigen in opdracht van de Commissie Hoekstra de volgende doelstellingen voor het gebied geformuleerd:

- vergroting van de diversiteit van de landbouwstructuur;
- verhoging van de toegevoegde waarde per hectare;
- verbeteren van de visie en besluitvaardigheid van de ondernemers.

In een studie in 1991 (Van Niejenhuis et al.) is ook aandacht besteed aan het gebied. Toen werden voor de akkerbouw de volgende ontwikkelingsrichtingen perspectiefvol geacht:

- efficiëntieverbetering door met name opbrengstverhoging en kostenverlaging;
- bouwplanverbreding, onder andere met baktarwe, brouwgerst, korrelmaïs en gierstmelde;
- verwerven van inkomen buiten het bedrijf;
- bedrijfsvergroting.

Voor het gebied als geheel werden in 1991 veehouderijactiviteiten als meest perspectiefvol beschouwd, zoals de inplaatsing van melkveebedrijven. Plantaardige alternatieven zouden vooral vollegrondsgroenteteelt en glastuinbouw zijn. De perspectieven uit het rapport van Van Niejenhuis et al. zijn voor een deel autonoom opgepakt, met name de inplaatsing van melkvee- en glastuinbouwbedrijven en een sterke schaalvergroting van 'traditionele' akkerbouwbedrijven.

Werkwijze

De akkerbouwbedrijven in het gebied zullen de komende jaren stappen zetten anticiperend of reagerend op de komende veranderingen in de hoogte en de vorm van ondersteuning van met name marktordeningsgewassen en suikerbieten. De kernvraag van het onderzoek is daarom: Welke ontwikkelingsrichtingen zullen zij als perspectiefvol beschouwen en wie zal welke richting inslaan? Welke gevolgen zullen deze keuzes voor het studiegebied hebben?

Om antwoord op deze vragen te vinden is een workshop gehouden. Daaraan hebben ongeveer 20 mensen deelgenomen die over het algemeen werkzaam zijn bij toeleveranciers, afnemers, verwerkers en dienstverlenend bedrijfsleven. De betrokken personen zijn benaderd omdat ze nauw betrokken zijn bij de ontwikkelingen binnen de agrokolom in het gebied dan wel het gedrag rond strategische keuzes van ondernemers naar verwachting goed zouden kunnen inschatten. In de workshop zijn de volgende stappen gezet:

- het verkennen en benoemen van verwachte ontwikkelingsrichtingen;
- indeling van huidige agrarische ondernemers in de Veenkoloniën in groepen op basis van hun strategische oriëntatie; hierbij is de indeling van De Lauwere en Drost (2002) gehanteerd, namelijk in a) zuinige ondernemers, b) maatschappelijke ondernemers, c) traditionele groeiers, d) nieuwe groeiers en e) twijfelaars;
- het koppelen van ontwikkelingsrichtingen aan de onder 2) genoemde groepen, onderverdeeld naar bedrijfsgrootte en deelgebied.

Bovenstaande aanpak leidde tot een overzicht van de procentuele verdeling van de ondernemers in de negen gebieds-bedrijfsgroottecombinaties over de vijf ondernemerstypen onder 2) en een verdeling van de 15 bedrijfsgrootte-ondernemerstypen over in totaal tien ontwikkelingsrichtingen.

Na afloop van de workshop zijn de verzamelde resultaten nader geanalyseerd. Daarbij lag de nadruk op het verkennen van de gevolgen van de door de aanwezigen aangegeven keuzes voor:

- het aantal bedrijven dat binnen afzienbare tijd beëindigd wordt;
- de grondbehoefte van de bedrijven die hun omvang willen uitbreiden (schaalvergroeters);
- de grondbehoefte van in te plaatsen melkveebedrijven.

Aan de vraagkant zijn berekeningen gemaakt om na te gaan welke areaalvergrotingen nodig zijn om de gevolgen van de Hervorming van het GLB en van het Suikerbeleid te compenseren. Met bovenstaande berekeningen is de vraag beantwoord of vraag naar en aanbod van grond met elkaar in evenwicht zullen zijn in de komende jaren. Daarnaast is in kaart gebracht welke combinaties van ontwikkelingsrichtingen praktisch haalbaar zijn en welke (combinaties van) richtingen de meest perspectiefvolle zijn voor het studiegebied.

Resultaten

De toewijzing van ondernemerstypen aan bedrijfsgrootte en deelgebied bleek weinig te variëren voor de drie deelgebieden, zodat in de verdere analyse voor alle deelgebieden is gerekend met de gemiddelde verdeling per bedrijfsgroottecategorie. Over alle groottecategorieën heen was de verdeling 24% zuinige ondernemers, 14% maatschappelijke ondernemers, 28% traditionele groeiers, 11% nieuwe groeiers en 23% twijfelaars. Bij in totaal 1.139 ondernemers gaat het om respectievelijk 273, 159, 319, 125 en 262 mannen en vrouwen.

Als belangrijkste ontwikkelingsrichtingen zijn benoemd:

- verbreding;
- optimalisering van het traditionele bouwplan en bijbehorende ketens;
- inplaatsing van (melk)veehouderij;
- schaalvergroting;
- samenwerking tussen akkerbouwers;
- samenwerking tussen akkerbouwers en melkveehouders;
- nieuwe natuur;
- nieuwe teelten en afzetketens;
- deeltijdarbeid;
- bedrijfsbeëindiging.

Sommige van bovenstaande richtingen sluiten elkaar niet uit of kunnen zelfs goed gecombineerd worden. Koppeling van deze richtingen met de ondernemerstypen geeft als beeld dat met name bedrijfsbeëindiging, optimalisering traditioneel bouwplan en ketens, schaalvergroting en deeltijdarbeid naar verwachting veel gekozen zullen worden.

Als basis van de workshopresultaten is de verwachting dat tot 2008/2009 300 akkerbouwbedrijven zullen stoppen. Dit betreft een kleine 14.000 ha akkerbouwgrond. Op basis van opvolgingscijfers wordt het beschikbare areaal uit bedrijfsbeëindigingen van akkerbouwbedrijven zonder opvolger tussen 2000 en 2015 geschat op 14.400 ha. Als de inschattingen uit de workshop kloppen, zullen er de komende jaren dus ook nog veel akkerbouwers met opvolger stoppen.

De grond die beschikbaar komt door bedrijfsbeëindiging zal benut worden voor inplaatsing van melkveehouderij (30 bedrijven met in totaal ruim 1.500 ha) en vooral voor

schaalvergroting. Op basis van historische trends (verdubbeling van het bedrijfsareaal in 25 jaar) zou voor schaalvergroting in de komende vijf jaar 9.100 ha nodig zijn ofwel twee derde van het areaal dat vrij kan komen. Wanneer als uitgangspunt wordt genomen dat de gevolgen van de hervormingen van het GLB en het Suikerbeleid (minimaal) gerepareerd moeten worden, komt de inschatting tussen 2006 en 2012 (respectievelijk begin- en eindjaar van het gewijzigde GLB) uit tussen 7.700 en 14.000 ha, afhankelijk van kortingsscenario's en dergelijke. De balans tussen grondvraag en -aanbod lijkt dus richting een overschot te gaan tussen 400 en 6.700 ha, waardoor de prijzen van landbouwgrond zullen dalen. Als gekeken wordt naar de financierbaarheid van de schaalvergroters, dan is het beeld dat de financiële mogelijkheden om uit te breiden in de Veenkoloniën en op de Hondsrug op een deel van de bedrijven aanwezig zijn en in Westerwolde grotendeels afwezig zijn.

De vraag naar grond voor niet-agrarische bestemmingen zal niet groot zijn voor het deelgebied Veenkoloniën. In Westerwolde en op de Hondsrug is meer aandacht voor natuurontwikkeling, waardoor lokaal een grondvraag voor dit doel zal ontstaan.

Discussie

In de Discussie (hoofdstuk 5) is aangegeven dat goed ondernemerschap een voorwaarde is voor elke ontwikkelingsrichting. Dit fenomeen is daarom in dit rapport niet als aparte ontwikkelingsrichting benoemd. Wat betreft combineerbaarheid van richtingen lijken vooral optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens met schaalvergroting en samenwerking tussen akkerbouwers perspectiefvol voor grotere aantallen ondernemers.

Het was voor de workshopdeelnemers moeilijk om verder vooruit te kijken dan vijf jaar. Onduidelijkheid over zowel de inhoud van de herzieningsvoorstellen als de mogelijke gevolgen ervan speelt hierbij ongetwijfeld een rol. Opvallend is dat men eigenlijk geen echte trendbreuk verwacht en dus ook niet op een dergelijk verschijnsel voorbereid is.

Aanbevelingen

De uitwerking van verschillende ontwikkelingsrichtingen kan ondersteund worden met verschillende participatieve projecten. Dit is deels ook een vervolg van het in dit rapport beschreven onderzoek in 2005. Deze trajecten kunnen aangevuld worden met nader onderzoek naar de gevolgen van de veranderingen in het GLB- en suikerbeleid voor onder andere het aantal bedrijfsbeëindigers, bijvoorbeeld onder ongunstige scenario's (zoals het volledig afbouwen van gewaspremies en bedrijfstoelagen). Deze informatie kan behulpzaam zijn voor boeren en overige stakeholders (inclusief beleid) om tijdig maatregelen te nemen. Een specifieke vraag daarbij is welke veranderingen de landbouw bij de volgende 'Mid term review' in 2009 te wachten staan.

Summary

A region in transition; Expected development directions of agricultural firms in 'De Veenkoloniën'

Introduction

In the next few years, the arable sector in the Dutch Reclaimed Peat Area ('De Veenkoloniën') will be confronted with decreasing incomes following the reform of the European Agricultural Policy (CAP) and the European Sugar Regulations. The arable farmers have to take measures to survive with their businesses. Different pathways for development can be imagined. Groups of farmers with comparable entrepreneurial characteristics can be distinguished, the so-called farm-entrepreneur combinations, who are most likely to select one or more specific pathways for development. These combinations and the pathways for development associated were studied for 'De Veenkoloniën'. The perspective is that this method will also be applicable for other regions. The pathways for development that have to be expected, will have consequences for the way the region is organised. Timely insights into these consequences can help policy makers to apply supporting or correcting policies.

Description of the region and headlines from earlier studies

In this study, De Veenkoloniën (100,000 ha) at large is divided into three sub-regions: 'De Hondsrug' (15,000 ha), the 'smaller' Veenkoloniën (74,000 ha) and 'Westerwolde' (12,000 ha). These regions are different in soil type, landscape and farm structure. The arable farms in Westerwolde are significantly smaller than those in the other two regions. In 2003, there were 2,300 arable firms in the full region; 1,100 were specialised arable farms. The arable sector in the region at large is characterised by the growing of starch potatoes, cereals and sugar beets and therefore by a strong dependency of support by 'Brussels'.

Besides agriculture, the region has relatively little economic activity and relatively high unemployment rates. In 2001, the Commission 'Hoekstra' (named after their chairman), carried out a study after the problems and opportunities in the region. AVEBE should focus more on the production of derivatives because of the decreasing financial support by the EU for the potato starch co-operative. The Hoekstra Commission mainly saw perspectives within the agricultural sector itself, especially:

- settling of new husbandry farms from other regions of the Netherlands;
- extension of glasshouse horticulture in the surroundings of Emmen and Hoogeveen;
- new, intensive crops, especially flower bulb and tree growing;
- grass growing for bio-refinery.

The Commission expected that land will become available for non-agricultural applications despite the possible development directions listed. A number of experts, organised in a so-called Focus Group 'Agriculture', was asked by the Commission to formulate goals for the region, and they came with the following:

- increasing the diversity of the agricultural structure;
- increasing the added value per hectare;

- improvement of the vision and decision making abilities of the entrepreneurs.
- The region was already paid attention to in studies in 1991 (Van Niejenhuis et al.). The following development directions were then considered to have perspectives:
- efficiency improvement, especially through yield improvement and cost decrease;
  - extension of the cropping plan, especially with wheat for baking, barley for brewery, kernel maize and foreign cereals;
  - earning income from outside the farm;
  - farm enlargement.

In 1991, animal husbandry activities were considered to have the most perspective for the region as a whole, e.g. the settlement of dairy farms. Alternatives in crop growing would be mainly field vegetable growing and glasshouse horticulture. The perspectives from the report of Van Niejenhuis et al. have partly been carried out as an autonomous process, especially the settlement of dairy and glasshouse firms and a strong enlargement of 'traditional' arable farms.

Research method

In the next few years, the arable farms in the region will undertake steps to anticipate or react to future changes in the rate and the form of financial support of mainly subsidised crops and sugar beets. The main question in these studies is therefore: Which development directions will the farmers see as having perspective and who will select which direction? Which consequences will these choices have for the region studied?

A workshop was held to find answers to the questions listed. The workshop was attended by about 20 persons who were in general affiliated with input producing, trading, processing and service oriented companies. The invited persons were closely involved in the developments within the agribusiness in the region or were expected to be able to give a good picture of the behaviour of entrepreneurs towards strategic choices.

In the workshop, the following steps were taken:

- studying and listing of development directions to be expected;
- classification of the current agricultural entrepreneurs in the Veenkoloniën, based on their strategic orientation; the classification of De Lauwere en Drost (2002) was applied, discerning a) economical entrepreneurs, b) society focused entrepreneurs, c) traditional growers, d) modern growers, and e) a not easily classified remaining group, called 'doubters';
- attributing of development directions to the groups listed under 2), divided over farm size and sub-region.

This approach led to an overview of the relative distribution of the entrepreneurs in the nine region-farm size combinations over ten development directions in total.

After the workshop, the data collected were more closely analysed. This part of the studies focused on the consequences of the choices indicated by the workshop participants for:

- the number of farms that will be closed within the next few years;
- the need for land with the farms that want to extend farm size;
- the need for land with new dairy farms.

Calculations were made on the area enlargement factors and the demand for land to compensate the consequences of the CAP- and Sugar Reform. The question was answered if the demand and availability of land will be in balance in the next few years. An inventory was made on the potential feasible combinations of different development directions and on the question which (combinations of) directions will have most perspective for the region studied.

Results

The attribution of entrepreneur types to farm size and sub-region differed only little between sub-regions, so that in the following analysis the average distribution per farm size category was applied for all sub-regions. The overall average distribution of entrepreneur types was 24% budget saving entrepreneurs, 14% society oriented entrepreneurs, 28% traditional growers, 11% modern growers and 23% not easily classified entrepreneurs ('doubters'). This sums up to 273, 159, 319, 125 and 262 men and women respectively over a total number of 1.139 entrepreneurs.

The main development directions were as follows:

- farm related, diversifying activities (e.g. recreation facilities at the farm);
- optimisation of the traditional cropping plan and chains involved;
- settlement of animal husbandry firms, especially dairy farms;
- increase of farm size;
- co-operation between arable farmers;
- co-operation between arable farmers and dairy farmers;
- settlement of new nature areas on agricultural land;
- new crops and demand chains;
- part-time jobs outside the farm;
- stop farming.

Some of the directions listed do not exclude other directions or can even be combined properly. When the directions are coupled with entrepreneur types, it is to be expected that especially farm stopping, optimisation of traditional cropping plan and chains, farm size enlargement and part-time jobs will be often selected.

Further analysis of the workshop results showed that until 2008/2009 300 arable farms will stop, so that almost 14,000 ha of land will become available. A similar calculation based on succession data, shows that between 2000 and 2015 14,400 ha of land will become available at farms without successor. If the estimations at the workshop are correct, then it must be concluded that in the next few years also a number of arable farmers with a successor will close their farms.

The land that becomes available through closing of farms will be used for settlement of dairy farms (30 farms with more than 1,500 ha in total) and more significantly, farm size enlargement. When historic trends (doubling of the average farm area in 25 years) are considered, 9,100 ha are required for enlargement in the next five years, being two thirds of the area that can become available. When the calculations are based on compensation of the effects of the CAP- and Sugar Reforms, then 7,700 to 14,000 ha will be required between 2006 and 2012 (the first and final years of the reformed CAP, respectively), depending on discount scenarios, etc. The balance between land demand and availability seems is likely to be a surplus, so that agricultural land prices will tend to decrease. Financing of farm size en-

largement is a factor to be considered. The impression is that part of the farms in the Veenkoloniën and the Hondsrug have the financial means to carry out the enlargements required, but in Westerwolde those means are in general not available.

The demand for land for non-agricultural purposes will not be large in the sub-region the Veenkoloniën. In Westerwolde and the Hondsrug more attention is paid for nature development, so that a local land demand for this purpose may arise.

Discussion

In the Discussion of the report, attention is given to good entrepreneurship, being a condition for all development directions listed. Therefore, this development direction is not listed separately. Combining optimisation of the traditional cropping plan and chains with farm size enlargement and co-operation between arable farmers seem to have perspective for several entrepreneurs.

It was difficult for the workshop participants to look further ahead than five years. The contents of the reform proposals and the consecutive consequences are rather unclear, which may have played a role. It is remarkable that the participants did not expect a real trend break and therefore they are most likely not prepared for such a phenomenon.

Recommendations

The development of different development directions can be supported with different participatory projects. This follow-up is partly planned as the next phase of the study reported in 2005. The projects can be completed with further studies on the effects of the changes in the CAP- and Sugar policies on the number of stoppers, e.g. under worst case scenarios (e.g. the full abolishment of crop subsidies and single farm payments). This information can be helpful for farmers and other stakeholders including policymakers to take timely measures. A specific question is with which changes the agricultural sector will be confronted in 2009, when the next 'Mid term review' will be published.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en uitgangspunten

In juni 2003 heeft de EU haar plannen bekend gemaakt voor verandering van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Daarnaast heeft ze in 2004 voorstellen gepresenteerd voor het aanpassen van de Suikerregeling vanaf 2006. Deze beleidsmaatregelen zullen leiden tot lagere inkomens in met name de melkveehouderij en de akkerbouw (Smit et al., 2004; De Bont et al., 2004; zie ook paragraaf 1.5). Mogelijk zullen de komende WTO-onderhandelingen gevolgen hebben die nog verder gaan dan de hierboven geschetste ontwikkelingen.

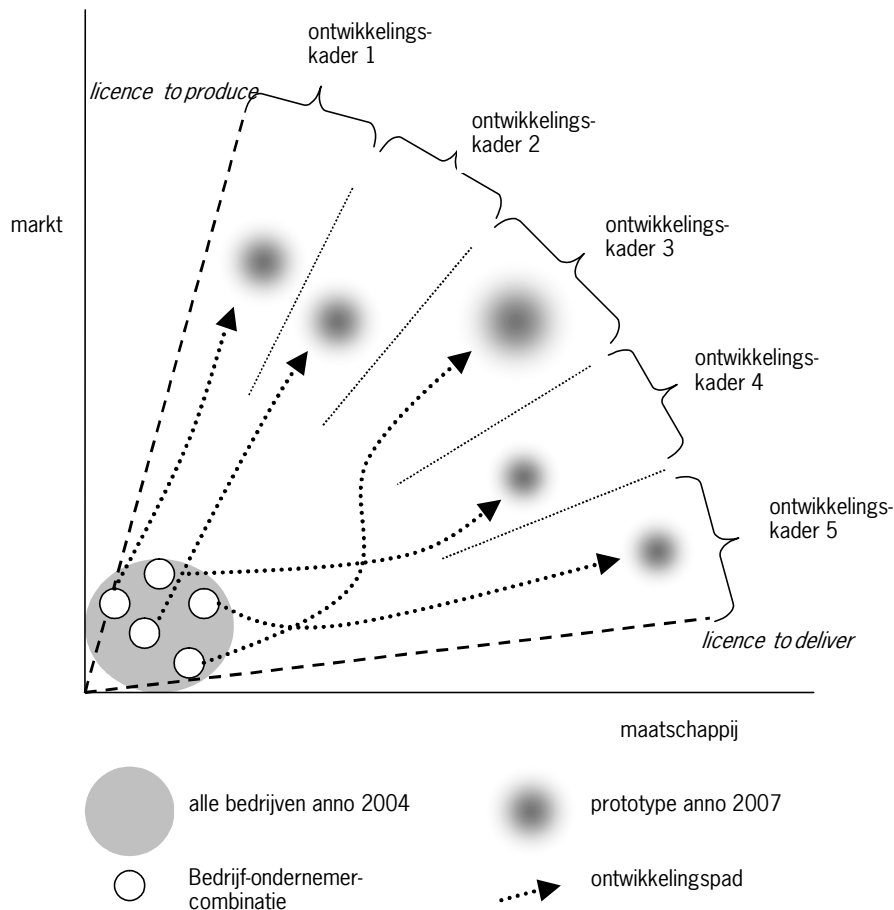
De betreffende ondernemers zullen in actie (moeten) komen om 'het hoofd boven water te houden'. Mogelijke acties zijn bijvoorbeeld schaalvergroting, specialisatie op een nicheproduct, omschakeling naar biologische landbouw, verbreding door bijvoorbeeld natuurbeheer, huisverkoop, zorg of recreatie of het zoeken van neveninkomsten buiten het bedrijf. Welk ontwikkelingspad boeren kiezen zal afhangen van hun ondernemerskenmerken (zoals leeftijd, oriëntatie/voorkeuren, opleiding, zoek- en leergedrag, competenties) en hun mogelijkheden op het bedrijf (inclusief de beschikbare hoeveelheid arbeid, samenhangend met de samenstelling van het huishouden) en in de omgeving.

Naar verwachting kunnen hierin groepen worden onderscheiden, de zogenaamde bedrijf-ondernemercombinaties (b.o.c.'s), waarbij een bepaald ontwikkelingspad het meest voor de hand ligt. Een en ander wordt verbeeld in figuur 1.1. Het aantal b.o.c.'s hoeft overigens niet tot vijf beperkt te blijven. Door de grote variatie in bedrijfsomstandigheden en ondernemers-type in de agrarische sector zou zelfs elk bedrijf een aparte boc kunnen vormen; in dit rapport is nagegaan of clustering mogelijk is om met name voor beleidsdoeleinden grote lijnen te kunnen trekken. Vervolgens is nagegaan welke bedrijf-ondernemercombinaties welke ontwikkelingsrichting kiezen en welke stappen ze zouden moeten of kunnen nemen om zich in die richting te ontwikkelen. Het gaat dan om groepen van bedrijven met bepaalde structuurkenmerken zoals grondsoort, omvang, bouwplan en dergelijke enerzijds en type ondernemer anderzijds, bijvoorbeeld vakman, netwerker, specialist en dergelijke.

In opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) is door Wageningen UR (LEI, PPO en ASG) een project geformuleerd dat in 2004 en 2005 uitgevoerd wordt: 'Ondernemerschap en ontwikkelingstrajecten in relatie tot het gewijzigde GLB'. In 2004 zijn ontwikkelingsrichtingen geïnventariseerd en toegewezen aan bedrijf-ondernemercombinaties. In dit rapport zijn de resultaten daarvan beschreven. In 2005 zullen participatieve trajecten met betrokken stakeholders worden georganiseerd om één of meerder perspectiefvolle ontwikkelingsrichtingen nader uit te werken.

De hier beschreven problematiek geldt in min of meerdere mate op alle melkvee- en akkerbouwbedrijven. Een algemeen-methodologisch deel inclusief reflectie daarop is daarom op zijn plaats. Daarnaast is een case gekozen om een en ander concreet te maken, te weten de Veenkoloniën, waar de veranderingen in het GLB en de Suikerregeling diep zullen ingrijpen.

Qua onderzoeksperspectief is in eerste instantie gekozen voor twee periodes van vijf jaar: 2004 - 2009 en 2009 - 2014. In een workshop (zie ook 3.2) bleek het echter niet haalbaar te zijn in de gegeven situatie veel verder door te denken dan tot 2009. Wel zijn in de analyse en synthese lijnen doorgetrokken naar 2014. Bij de te inventariseren ontwikkelingsrichtingen is door de opdrachtgever aangegeven dat het moet gaan om activiteiten waar een koopkrachtige vraag voor is, hetzij in de vorm van fysieke producten, hetzij in de vorm van diensten, hetzij in een combinatie van producten en diensten. De eventuele gebruikers van deze producten en diensten geven de richting aan. Wanneer er geen koopkrachtige vraag naar bepaalde producten of diensten is, dan worden de bijbehorende ontwikkelingsrichtingen niet uitgewerkt in deze studie.

Figuur 1.1 Ontwikkelingspaden richting 2007 van bedrijf-ondernemercombinaties in het speelveld van markt en maatschappij.

Bron: De Wolf en Schoorlemmer, PPO (2003).

1.2 Doelstelling

De doelstelling van het project 'Ontwikkelingstrajecten' bestaat uit de volgende onderdelen:

1. de vaststelling van toekomstbeelden (perspectieven, kansen, bedreigingen) en ontwikkelingsrichtingen voor de land- en tuinbouw in de Veenkoloniën voor de periodes 2004 - 2009 en 2009 - 2014 en de formulering van de bedrijfs- en ondernemerskenmerken (inclusief competenties) die nodig zijn bij het invullen van die richtingen;
2. het ontwerp van een methode om a) bedrijf-ondernemercombinaties te formuleren, b) te voorspellen wie in een bepaald gebied welke richting zal kiezen, en c) trajecten met boeren en tuinders en eventuele andere partijen rond de ondernemers voor te bereiden die passen bij die richtingen;
3. de toepassing van deze methode op de Veenkoloniën en rapportage van de bevindingen aan de opdrachtgever.

Met de opgedane resultaten en inzichten zal het Ministerie van LNV, in het bijzonder DRZ Noord, beter in staat zijn in te schatten hoe de toekomst van de Veenkoloniën er uit zal zien in relatie tot de GLB-hervormingen en hoe verschillende groepen boeren (geclusterd in b.o.c.'s) hierop zullen reageren. Er kan een kloof zijn tussen de gewenste en de verwachte ontwikkelingen. De opdrachtgever kan met dit inzicht het beleid zodanig inrichten dat geanticipeerd wordt op kansen en bedreigingen vanuit de geschetste ontwikkelingsrichtingen. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat er aanpassingen aan het bedrijf of bedrijfsverplaatsingen nodig zullen blijken om de perspectievolle ontwikkelingsrichtingen te benutten. Uit de studie komen aanbevelingen voort, onder andere over in te zetten instrumenten om tot actie in het gebied te komen. Vergeleken met voorgaande studies (hoofdstuk 2 geeft een overzicht) staat (inter)actie met stakeholders en met name landbouwers in het gebied sterk centraal in het project. De ontwikkelde methode moet ook bruikbaar zijn voor andere gebieden.

1.3 Afbakening

Het rapport beperkt zich tot de Veenkoloniën¹ en tot de hervormingsbesluiten van juni 2003 inclusief een aankondiging van hervorming van het Suikerbeleid. Eventuele extra hervormingen in het systeem van Bedrijfstoelagen of in het zuivelbeleid (mogelijk vanaf 2010) blijven buiten beschouwing. Gezien de grote dynamiek in het Europese beleid en de grote uitbreiding van de Unie vanaf 2004 lijkt een planningskader tot 2014 momenteel het maximaal haalbare, waarbij onderscheid gemaakt wordt in twee periodes, te weten 2004-2009 en 2009-2014.

Daarnaast beperkt het project zich tot ontwikkelingstrajecten op primaire bedrijven. Ontwikkelingen in met name de toeleverende en verwerkende industrie worden wel geïnventariseerd om de kaders voor de primaire bedrijven helder te krijgen, maar de boc-methode wordt niet toegepast op de industrie. De te onderscheiden ontwikkelingstrajecten moeten realistisch en marktgericht zijn, dat wil zeggen er moet koopkrachtige vraag naar de producten zijn. Er moet vraag naar en betaling van de voort te brengen producten zijn, of het nu gaat om

---

¹ In dit hoofdstuk zijn de Veenkoloniën gedefinieerd als het 'zetmeelaardappeltelend gebied in de provincies Groningen en Drenthe'. Bij de nadere analyse is het gebied in drie deelgebieden onderverdeeld, te weten De Hondsrug, De Veenkoloniën en Westerwolde; zie verder in paragraaf 2.1.

fysieke producten, om dienstverlening of om een combinatie van beide typen product. Dat betekent ook dat de visie van commerciële marktpartijen een grotere stempel zal zetten op de te ontwikkelen toekomstvisie dan die van (semi-)overheidsorganisaties. Bij meer 'maatschappelijk georiënteerde producten' (zoals agrarisch natuur- en landschapsbeheer) zal altijd de vraag zijn hoe lang en door wie deze producten betaald gaan worden.

Het is niet uitgesloten dat de grondprijzen in de Veenkoloniën in de onderzoeksperiode zullen veranderen. De grondmarkt is echter geen apart onderwerp van studie, maar wordt als een gegeven (randvoorwaarde) beschouwd.

1.4 Hervormingen van het GLB en wijzigingen in het Suikerbeleid

De Europese Commissie heeft in de zomer van 2002 plannen voorgesteld die bekend zijn geworden als de 'Mid Term Review' (MTR) ofwel herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de Europese Unie. Aanpassingen hiervan in de eerste maanden van 2003 zijn uitgelopen op een hervorming van het GLB. De bedoeling hiervan is het Europese landbouwbeleid beter af te stemmen op de doelstellingen zoals die zijn vastgesteld in Agenda 2000. De voorstellen zijn te onderscheiden in:

1. veranderingen wat betreft de directe betalingen of toeslagen aan agrariërs en in het markt- en prijsbeleid;
2. overheveling van middelen van markt- en prijsbeleid (directe betalingen) naar plattelandsbeleid;
3. versterking van het plattelandsbeleid (nieuwe thema's).

De hervormingen houden in dat de ondersteuning van de landbouw deels zal worden ontkoppeld van de daadwerkelijke teelt van gewassen of het houden van dieren, dat de interventieprijzen van veel producten verder zullen dalen en dat de vervangende directe betalingen of inkomenstoelagen aan de meeste boeren tot 2012 zullen afnemen met een percentage dat in de loop van de jaren oploopt tot 5% (berekend over het bedrag boven 5.000 euro). Naast de korting in het kader van de modulatie moet een extra korting op de directe betalingen verwacht worden op grond van de zogenaamde 'Financiële discipline': de EU heeft afgesproken om het landbouwbudget de komende jaren niet te vergroten (behalve een jaarlijkse toename met 1% als (gedeeltelijke) inflatiecorrectie). De komende jaren krijgt de EU met (extra) uitgaven te maken, namelijk door hervorming van nog een aantal marktordeningen, waaronder suiker, en door de uitbreiding met Bulgarije en Roemenië. Daarom moet een extra korting verwacht worden, die mogelijk 15% gaat bedragen als er een kortingsvrije voet van 5.000 euro wordt gehanteerd of 10% als dit niet het geval is. In juni 2003 zijn deze voorstellen geaccepteerd (het zogenaamde Akkoord van Luxemburg). Ze zullen ingrijpende gevolgen hebben voor de structuur en de inkomensvorming van de Nederlandse land- en tuinbouw, met name van de grondgebonden sectoren (Smit et al., 2004).

De in juli 2004 verschenen voorstellen van de Europese Commissie ter herziening van de suikermarktordering omvatten vooral een daling van het prijsniveau van suiker en suikerbieten, de introductie van een compensatie voor de bietentelers en een verlaging van de productiequota (De Bont et al., 2004). Elk van deze drie elementen van de voorstellen heeft gevolgen voor het inkomen van de bietentelers. In het rapport van De Bont et al. zijn deze

mogelijke gevolgen geanalyseerd en weergegeven voor Nederland. Hierbij is gerekend met verschillende varianten voor de prijsdaling (16 respectievelijk 26 euro per ton) van bieten en de quotumkorting (20 respectievelijk 16%). Vooral het uitgaan van een verdere prijsdaling heeft gevolgen voor het inkomen; een grotere quotumkorting heeft minder effect omdat het saldooverschil met andere gewassen door de prijsdaling daalt.

De gevolgen voor het inkomen belopen bij een prijsdaling met 16 euro per ton bieten voor het merendeel van de akkerbouwers ruim 10% van het inkomen. Voor telers in de Veenkoloniën met een gemiddeld wat lager inkomen is het verwachte effect omstreeks 20% inkomensdaling (De Bont et al., 2004).

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 zijn het gebied en de uitkomsten van eerdere studies over de Veenkoloniën beschreven. De werkwijze wordt besproken in hoofdstuk 3, waarbij ondernemerstypen speciale aandacht krijgen. De resultaten van de workshop en de verwerking daarvan richting ondernemerstypen en ontwikkelingsrichtingen in de Veenkoloniën worden beschreven in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5 staat de discussie, waarin onder andere ingegaan wordt op de gevolgen van de gemaakte analyse op het gebied als totaal. Daarbij gaat het met name om bedrijfsbeëindiging en grondgebruik. In hoofdstuk 6 staan de conclusies en aanbevelingen. Het rapport besluit met een literatuurlijst en een aantal bijlagen.

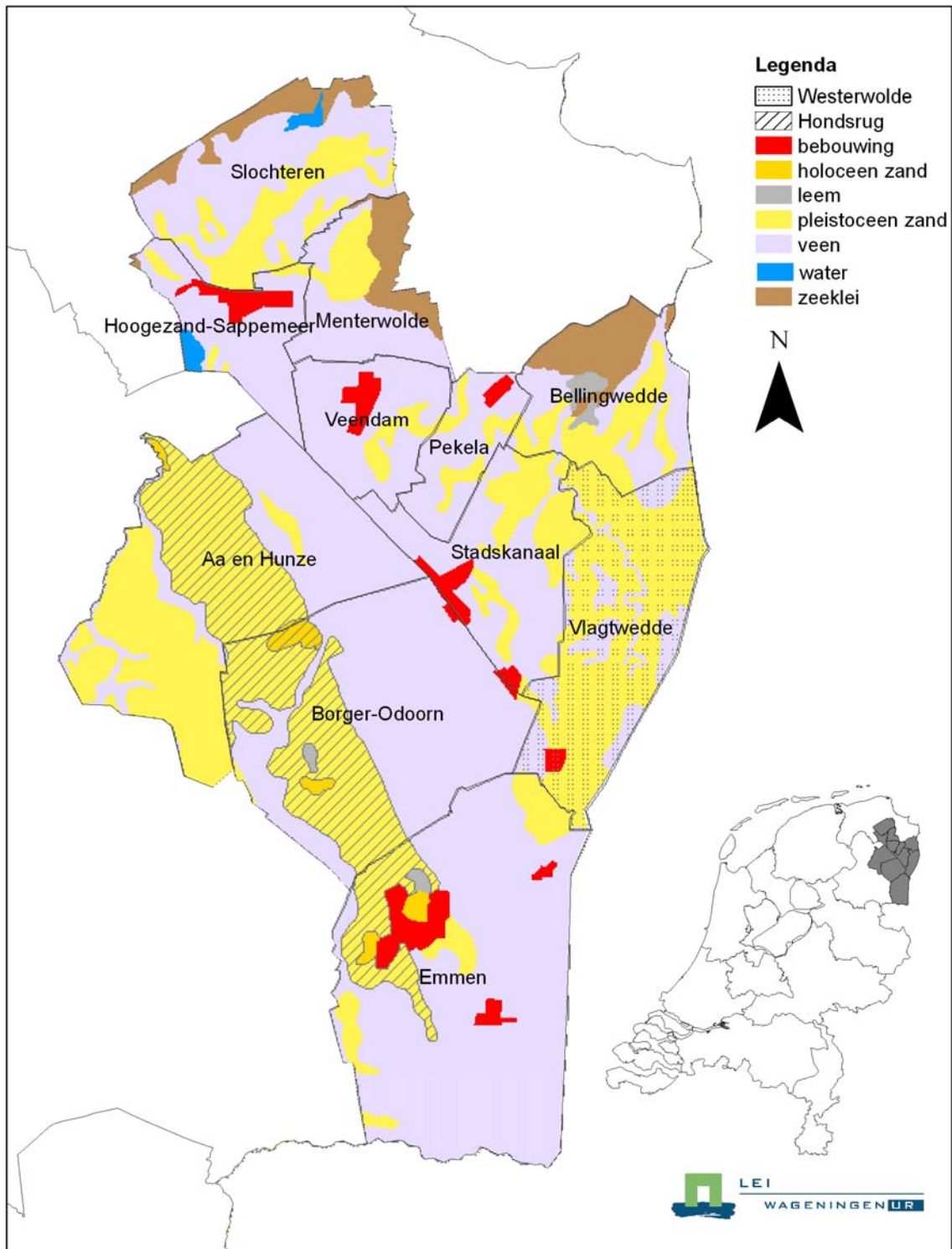
2. Gebiedsbeschrijving en hoofdlijnen uit eerdere studies

2.1 Gebiedsbeschrijving

In verschillende studies wordt het gebied 'de Veenkoloniën' op verschillende wijzen gedefinieerd. In dit rapport is het gebied in eerste instantie gedefinieerd als 'het zetmeelaardappeltelend gebied in de provincies Groningen en Drenthe'. Naderhand is een onderverdeling gemaakt in drie deelgebieden die qua structuur, landschap en mogelijkheden voor onder andere verbreding verschillen (figuur 2.1):

1. de Hondsrug (15.000 ha): het zanddeel van de gemeenten, Borger-Odoorn en Emmen;
2. de Veenkoloniën (74.000 ha): het Groninger deel van de Veenkoloniën, de gemeenten Hoogezand-Sappemeer, Veendam, Pekela's en Menterwolde en Slochteren en het Veenkoloniale deel van de gemeenten Hunze en Aa's, Borger Odoorn en Emmen;
3. Westerwolde (12.000 ha): gemeente Vlagtwedde en een deel van de gemeente Bellingwolde en de gemeente Stadskanaal.

Informatie over het aantal akkerbouwbedrijven, de bedrijfsgrootte (in hectare en nge) en bedrijfstypen met gemiddelde bedrijfsomvang in de drie gebieden staat in de tabellen 2.1 t/m 2.3. In tabel 2.1 is beschreven hoe de akkerbouwbedrijven in de drie deelgebieden verdeeld zijn over drie grootteklassen. Van de ruim 1.100 akkerbouwbedrijven in het totale studiegebied ligt bijna driekwart in de Veenkoloniën. Bijna de helft (Hondsrug en Veenkoloniën) of zelfs ruim de helft (Westerwolde) van de bedrijven is kleiner dan 40 ha en minder dan een kwart is groter dan 80 ha. De gemiddelde bedrijfsgrootte over het gehele studiegebied is 56 ha. Volgens tabel 2.2 is de gemiddelde bedrijfsgrootte in de Veenkoloniën het grootst met bijna 60 ha; op de Hondsrug en in Westerwolde zijn de bedrijven gemiddeld 53 respectievelijk 44 ha groot. De gemiddelde bedrijfsgrootte in de klasse kleiner dan 40 ha is ongeveer 20 ha in de drie gebieden. In de klasse groter dan 80 ha is de gemiddelde groter ruim boven 100 ha, namelijk 114, 134 en 122 ha in respectievelijk de Hondsrug, de Veenkoloniën en Westerwolde. Dit betekent dat er in de drie gebieden een enorme variatie is in bedrijfsgrootte. Dit beeld wordt bevestigd in tabel 2.3, waarin de bedrijfsomvang in nge is uitgedrukt. Gemiddeld over het gehele gebied is de omvang 65 nge. Deze varieert tussen gemiddeld 52 in Westerwolde tot 69 in de Veenkoloniën. Op de bedrijven kleiner dan 40 ha is de omvang gemiddeld 22 - 24 nge; op de bedrijven groter dan 80 ha is de omvang 132, 160 en 142 nge voor respectievelijk de Hondsrug, de Veenkoloniën en Westerwolde; het inkomensvormend vermogen is op de grote bedrijven dus 5 à 6 keer zo groot als op de kleine bedrijven.

Figuur 2.1 Het studiegebied met de drie deelgebieden

Tabel 2.1 Verdeling van het aantal akkerbouwbedrijven in het studiegebied over drie gebieden en drie grootteklassen in 2003

Grootteklassen akkerbouw (ha)	Hondsrug		Veenkoloniën		Westerwolde		Totaal	
	aantal	idem in %	aantal	idem in %	aantal	idem in %	aantal	idem in %
< 40	62	45	368	45	101	56	531	47
40-80	46	34	266	32	53	30	365	32
> 80	29	21	189	23	25	14	243	21
Totaal	137	100	823	100	179	100	1139	100

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

Tabel 2.2 Gemiddelde bedrijfsgrootte van de akkerbouwbedrijven in de drie gebieden en de drie grootteklassen in 2003 in ha

Grootteklassen akkerbouw (ha)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (ha)			
	Hondsrug	Veenkoloniën	Westerwolde	totaal
< 40	21	21	19	21
40-80	59	58	55	58
> 80	114	134	122	130
Totaal	53	59	44	56

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

Tabel 2.3 Gemiddelde bedrijfsgrootte van de akkerbouwbedrijven in de drie gebieden en de drie grootteklassen in 2003 in nge a)

Grootteklassen akkerbouw (ha)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (nge)			
	Hondsrug	Veenkoloniën	Westerwolde	totaal
< 40	23	24	22	24
40-80	71	67	65	67
> 80	132	160	142	155
Totaal	62	69	52	65

a) Nederlandse grootte-eenheden. De omvang van een bedrijf kan in nge worden uitgedrukt, waarbij per gewas of diersoort een normatieve waarde voor het saldo van dat gewas of die diersoort wordt meegeteld.

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

Hoewel akkerbouw de belangrijkste agrarische sector is in het studiegebied, komen er ook andere bedrijfstypen voor. Tabel 2.4 laat zien, dat er in het totale gebied 2.292 agrarische bedrijven zijn, waarvan 16% op de Hondsrug, 72% in de Veenkoloniën en 12% in Westerwolde. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven in de drie gebieden is respectievelijk 38, 50 en 65% en het aantal overige landbouwbedrijven respectievelijk 42, 22 en 20%; de laatste categorie bestaat vooral uit gemengde bedrijven met zowel akkerbouw als melkveehouderij. Dit type komt met name op de Hondsrug veel voor. Na akkerbouw- en gemengde landbouwbedrijven wordt in de gebieden respectievelijk 15, 13 en 9% tot de gespecialiseerde melkveebedrijven gerekend. Alle overige takken vertegenwoordigen minder dan 5% van het aantal bedrijven in hun gebied.

Tabel 2.4 Verdeling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven in het studiegebied over drie gebieden en zeven bedrijfstypen in 2003

Bedrijfstype	Hondsrug		Veenkoloniën		Westerwolde		Totaal	
	aantal	idem in %	aantal	idem in %	aantal	idem in %	aantal	idem in %
Akkerbouw	137	38	823	50	179	65	1.139	50
Melkveehouderij	54	15	221	13	26	9	301	13
Varkenshouderij	3	1	29	2	7	3	39	2
Pluimveehouderij	2	1	23	1	2	1	27	1
Overige landbouw a)	150	42	368	22	55	20	573	25
Glastuinbouw	2	1	128	8	0	0	130	6
Overige tuinbouw a)	11	3	64	4	8	3	83	4
Totaal	359	100	1.656	100	277	100	2.292	100
Totaal (%)	16		72		12		100	

a) Het gaat hier om gemengde bedrijven die niet gespecialiseerd zijn op één bepaald bedrijfstype. In de statistieken wordt een bepaald bedrijfstype aan een bedrijf toegewezen als twee derde of meer van de productiecapaciteit (in nge) in dat bedrijfstype wordt gerealiseerd. Zo zijn de overige landbouwbedrijven op de Hondsrug gemengde bedrijven met vooral akkerbouw en melkveehouderij.

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

De akkerbouwbedrijven in Westerwolde zijn relatief klein in vergelijking met de twee andere gebieden, zowel in ha als in nge (tabellen 2.5 en 2.6). De bedrijfsgrootte van de akkerbouwbedrijven is op de Hondsrug en in de Veenkoloniën met 55 ha of 65 nge duidelijk groter dan gemiddeld in Nederland (41 ha en 53 nge volgens de Landbouwtelling 2003), terwijl de gemiddelde omvang in Westerwolde ongeveer gelijk is aan de landelijke cijfers.

De melkveebedrijven in de drie gebieden zijn met ongeveer 60 ha en 130 nge relatief groot vergeleken met de gemiddelde bedrijfsgrootte van de Nederlandse melkveebedrijven (tabellen 2.5 en 2.6). Volgens de Landbouwtelling 2003 was de gemiddelde omvang in Nederland 40 ha of 94 nge.

Opvallend is, dat de melkveebedrijven in nge gemiddeld veel groter zijn dan de akkerbouwbedrijven, namelijk een factor 2 à 3. Het gemiddelde Nederlandse akkerbouw- en melkveebedrijf hebben een omvang van respectievelijk 53 en 94 nge. Dat verschil in productieomvang is dus ook op landelijk niveau aanwezig.

Tabel 2.5 Gemiddelde bedrijfsgrootte van de agrarische bedrijven in de drie gebieden en de zeven bedrijfstypen in 2003 in hectare

Bedrijfstype	Gemiddelde bedrijfsgrootte (ha)		
	Hondsrug	Veenkoloniën	Westerwolde
Akkerbouw	53,2	58,8	44,0
Melkveehouderij	56,0	56,9	63,5
Varkenshouderij	10,3	6,3	4,6
Pluimveehouderij	1,0	11,4	2,6
Overige landbouw	28,8	31,5	32,2
Glastuinbouw	4,8	2,6	0
Overige tuinbouw	8,3	15,8	21,5

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

Tabel 2.6 *Gemiddelde bedrijfsgrootte van de agrarische bedrijven in de drie gebieden en de zeven bedrijfstypen in 2003 in nge*

Bedrijfstype	Gemiddelde bedrijfsgrootte (nge)		
	Hondsrug	Veenkoloniën	Westerwolde
Akkerbouw	62	69	52
Melkveehouderij	110	127	144
Varkenshouderij	85	101	76
Pluimveehouderij	85	97	145
Overige landbouw	55	59	57
Glastuinbouw	54	378	0
Overige tuinbouw	85	72	86
Totaal (gewogen)	67	99	64

Bron: CBS-Landbouwtelling 2003, bewerking LEI.

Ter vergelijking: In 1990 was 46% van de bedrijven in de Veenkoloniën (exclusief Westerwolde) kleiner dan 30 ha (Van Niejenhuis et al., 1991). Datzelfde percentage in 2003 genoemd wordt voor de grootteklasse kleiner dan 40 ha. Dit geeft aan dat er in de afgelopen jaren schaalvergroting is opgetreden.

2.2 Kenmerken van en ontwikkelingen in de Veenkoloniën

De Veenkoloniën is een gebied in Noord-Nederland met een bijzondere ontstaansgeschiedenis. Het gebied bestaat uit ontgonnen hoog- en laagveengebieden. Het veen werd verwerkt tot turf en diende met name de stad Groningen tot brandstof. De turf werd per schip naar de stad gebracht. Het gebied kenmerkt zich daardoor ook door zijn kanalen (zoals het Stadskanaal) richting Groningen en de daar weer dwars op staande kanaaltjes ('monden'). Na de ontginning bleven de zogenaamde dalgronden over met een hoog gehalte aan organische stof en verkaveld in lange relatief smalle kavels. De dorpen liggen langs de kanalen in lintbebouwing. In het gebied vestigden zich voornamelijk akkerbouwbedrijven waarop vooral granen, suikerbieten en zetmeelaardappelen werden en worden geteeld. De suikerindustrie heeft zich in de loop van de jaren in een paar fabrieken geconcentreerd (voor het Noorden opnieuw in en bij de stad Groningen). De verwerking van graanstro tot strokarton kwam tot grote bloei, maar is inmiddels geheel verdwenen. De zetmeelaardappelverwerking is na jaren van fusies terecht gekomen in de handen van coöperatie AVEBE met twee fabrieken in het gebied. In het aangrenzende Duitse gebied zijn de geschiedenis en de structuur vergelijkbaar. Een deel van de door AVEBE verwerkte zetmeelaardappelen komen uit dit gebied en deze coöperatie heeft er ook een fabriek.

Naast de genoemde agrarische activiteiten kenmerken de Veenkoloniën zich door relatief weinig andere economische activiteit en een relatief hoge werkloosheid. De zogenaamde Commissie Hoekstra (Officieel: Commissie Structuurversterking Veenkoloniën (2001)) heeft een studie verricht die breder gaat dan alleen de landbouw in het gebied. Voor de landbouw wordt echter de eenzijdige afhankelijkheid van de zetmeelaardappelteelt en daarmee van Brusselse ondersteuning als grootste probleem voor het gebied genoemd. De Commissie verwacht dat de steun aan AVEBE in de toekomst zal worden afgebouwd en vindt het verstandig dat het concern zich steeds meer gaat richten op derivaten.

AVEBE zelf verwacht dat de benodigde bruto-oppervlakte akkerbouwgrond (dus inclusief de andere gewassen in de rotatie) in het totale AVEBE-gebied (dat groter is dan de Veenkoloniën) voor het volmaken van het zetmeelquotum zal dalen van 150.000 naar 120.000 ha. Deze afname is een gevolg van zowel kg-opbrengstverhoging per ha als door kennistoe-namen bij de telers en verbetering van het uitgangsmateriaal. Bij afbouw van de EU-steun zou die daling nog sterker kunnen zijn.

De Commissie Hoekstra ziet vooral perspectieven binnen de landbouw, en dan vooral de volgende:

1. vestiging van nieuwe veebedrijven vanuit andere delen van Nederland, met name:
  - a. melkveebedrijven; samenwerking met akkerbouwbedrijven zou gunstig zijn voor uitwisseling van veevoer en mest. Als kanttekening wordt genoemd dat aanpas-sing van de ontsluiting nodig zal zijn in verband met de lintbebouwing;
  - b. intensieve veehouderij, maar dan wel grondgebonden;
2. uitbreiding van de glastuinbouw in de omgeving van Emmen en Hooge-zand;
3. nieuwe, intensieve teelten, met name bollen- en boomteelt; voor de vollegron-dsgroente-teelt heeft men minder gunstige verwachtingen;
4. de teelt van gras voor bioraffinage.

De Commissie verwacht ondanks deze mogelijke ontwikkelingsrichtingen, dat er grond vrijkomt voor niet-agrarisch gebruik. Voor een goede sturing van de grondmarkt zou de overheid een groundbank moeten instellen.

In een zogenaamde Focusgroep 'Landbouw' heeft een aantal deskundigen in opdracht van de Commissie Hoekstra de volgende doelstellingen voor het gebied geformuleerd:

1. vergroting van de diversiteit van de landbouwstructuur;
2. verhoging van de toegevoegde waarde per hectare;
3. verbeteren visie van de en besluitvaardigheid van de ondernemers.

Er zijn ISP-programma's (ISP = Integraal StructuurPlan), zoals voor het Noorden des Lands die het verhogen van de toegevoegde waarde en de diversiteit stimuleren en ondernemersinitiatief ondersteunen. De akkerbouw in het gebied heeft tientallen jaren voornamelijk marktordeningsgewassen (met name zetmeelaardappelen, granen) en suikerbieten geteeld, zodat de boeren gewend zijn aan gegarandeerde afzet van hun producten en redelijk stabiele inkomsten. De Commissie Hoekstra veronderstelt dat als gevolg hiervan vernieuwing en marktgerichtheid in het gebied achter gebleven zijn.

Overigens hebben verschillende deskundigen verschillende verwachtingen van de ontwikkelingen in de toekomst. Strijker (2003) trekt in zijn 'onderlegger voor de ontwerp-opdracht van Stichting Innovatie Veenkoloniën' lijnen door, terwijl in het bijbehorende naschrift R. Rabbinge uitdrukkelijk rekening houdt met trendbreuken. Strijker ziet voor de Veenkoloniën de volgende trends:

- afname van het agrarisch grondgebruik in het gebied; de mate waarin is afhankelijk van de mate van liberalisering van de wereldmarkt voor agrarische producten;
- afname van het belang van de akkerbouw en toename van het aandeel melkvee-houderij (inclusief gras en snijmaïs);
- afname van de arealen zetmeelaardappelen en suikerbieten;

- toename van de arealen graan en energie- en zetmeelgewassen. Een toename van volle gronds- en glastuinbouw wordt niet verwacht.

Trendbreuken zijn volgens het naschrift van Rabbinge bij Strijkers betoog echter nodig en mogelijk om een vitaal platteland tot stand te brengen dat gekenmerkt wordt door een sterke primaire en een goede tertiaire sector (dienstverlening, zoals callcenters, backoffices, zorgprojecten en dergelijke). In die visie zou het aandeel akkerbouw in de Veenkoloniën kunnen dalen tot maximaal 45% (nu nog 90%). Het areaal zetmeelaardappelen zou halveren. Innovaties in primaire productieprocessen en de verwerking van de producten zijn hierbij nodig. Bovendien zouden de landelijke en provinciale overheden een actief inplaatsings-, herinrichtings-, bos- en natuurbeleid moeten voeren om de gewenste trendbreuken te forceren.

Ook tien jaar vóór de Commissie Hoekstra en de studie van Strijker maakte de politiek zich al zorgen over het gebied. De ondersteuning van de marktordeningsgewassen kwam onder druk te staan en zorgde ervoor dat de inkomsten op de bedrijven afnamen. De provincies Groningen en Drenthe lieten daarom onderzoek doen naar alternatieven voor het gebied, zowel binnen als buiten de landbouw (Van Niejenhuis et al., 1991).

Binnen de akkerbouw werd in 1991 gedacht aan de volgende richtingen:

1. Efficiencyverbetering:
  - a. efficiëntere inzet van meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen met als gevolg lagere toegerekende kosten en/of hogere opbrengsten. Cursussen, studieclubs en bedrijfsvergelijking kunnen dienstbaar zijn bij verbetering van de inzet van deze middelen, met name door sterke en zwakke punten op gewas- en bedrijfsniveau te signaleren, de sterke uit te buiten en de zwakke te corrigeren. Daarnaast levert landruil met naburige veehouders verlaging van gewasbeschermingsmiddelen op en wellicht ook verhoging van opbrengsten. Een ander punt is slimme rassenkeuze bij met name zetmeelaardappelen, zodat de noodzaak tot grondontsmetting zoveel mogelijk beperkt wordt. Met name natte grondsontsmetting kost veel geld;
  - b. verlaging van de niet-toegerekende kosten, zoals mechanisatie-, arbeids- en gebouwenkosten, bijvoorbeeld door samenwerking of door slim gebruik te maken van loonwerkers en machineringen.
2. Bouwplanverbreding. In 1991 werd gedacht aan:
  - a. verhoging van de toegevoegde waarde van de geteelde gewassen, zoals tarwe (bakkwaliteit) en gerst (brouwwaardig);
  - b. de teelt van korrelmaïs en gierstmelde als vervangers voor zetmeelaardappelen voor AVEBE. Tien jaar geleden verwachtte men daar veel van; momenteel lijkt de ontwikkeling bij AVEBE toch meer te gaan in de richting van zetmeelproductie uit cassave in onder andere het verre Oosten, ongetwijfeld ook door de lagere arbeidskosten in die regio;
  - c. een beperkte uitbreiding van het areaal consumptieaardappelen.
Alle mogelijke andere alternatieve gewassen werden op dat moment als weinig kansrijk beschouwd.
3. Deeltijdarbeid of liever het verwerven van inkomen buiten het bedrijf. In het rapport wordt deze vorm van verbreding niet op de partners van de landbouwers betrokken, maar waarschijnlijk is het juist deze groep die dit de afgelopen tien jaar is gaan doen.

Als kanttekening bij werk buiten het bedrijf wordt genoemd dat extensivering van het bedrijf op kan treden en schaalvergroting van hoofdberoepsbedrijven afgeremd wordt.

4. Bedrijfsvergroting zorgt voor een grotere verdien capaciteit en een hogere arbeidsproductiviteit. Het is aantrekkelijk om grond bij te pachten, maar meestal moet de uitbreiding toch door aankoop tot stand komen. De financiering van uitbreiding kan bij dalende saldi een probleem vormen.

Veehouderij-activiteiten kwamen voor beide gebieden als meest perspectiefvol agrarisch alternatief naar voren, zowel melkvee-, varkens- als pluimveehouderij. Daarbij is wel een aantal beperkingen genoemd, zoals de beschikbaarheid van melkquotum, de mestwetgeving en veranderingen in dierenwelzijnseisen. In de plantaardige hoek werden vooral vollegrondsgroenteteelt en glastuinbouw als alternatieven voor de Veenkoloniale akkerbouw genoemd.

De teelt van vezel-, energie-, olie- en andere agrifictiegewassen werd als niet-perspectiefvol gekarakteriseerd, omdat deze gewassen grootschalig industrieel verwerkt worden. De (lage) prijs van de grondstof is dan doorslaggevend in de concurrentie met andere teeltgebieden in (met name Oost-)Europa. Die concurrentieslag verliezen de Veenkoloniën door een relatief kleinschalige bedrijfsstructuur en relatief hoge grond- en arbeidskosten. Bij een eventuele zoektocht naar alternatieve gewassen zullen de akkerbouwers daarom moeten zoeken naar teelten met een hoge toegevoegde waarde. Dan gaat het meestal om producten die op directe consumptie en gebruik gericht zijn, dus vooral groente- en sierteeltgewassen en bloembollen, en om nicheproducten, zoals biologische en streekproducten.

Het ontwikkelen van producten voor speciale markten vergt een sterk op marktinnovatie en op risico nemen gerichte mentaliteit. Het opbouwen van de productie en de vermarkting van 'specialiteiten' kost veel tijd, maar zou volgens het rapport versneld kunnen worden door vestiging van ondernemers van elders in het gebied.

In 1991 werd houtteelt nog rendabel geacht. Dat kwam echter vooral door een braakpremie van 635 euro per hectare en diverse premies voor bosaanleg. Die situatie is inmiddels veranderd en niemand praat nu meer over bosaanleg op akkerbouwbedrijven.

2.3 Samenvatting probleemstelling

Anno 2004 kan geconstateerd worden dat de perspectieven uit het rapport Van Niejenhuis et al. (1991) voor een deel autonoom door de agrariërs zijn opgepakt, met name de inplaatsing van melkvee- en glastuinbouwbedrijven en een sterke schaalvergroting van de 'traditionele' akkerbouwbedrijven. Tegelijkertijd is er de afgelopen decennia relatief weinig gedaan aan diversificatie van het traditionele bouwplan.

Zowel de melkvee- als de akkerbouwbedrijven in het gebied zullen relatief zwaar getroffen worden door de gevolgen van het herziene GLB en de WTO-hervorming van de suikemarkt (Smit et al., 2004). Om die reden zijn de Veenkoloniën opnieuw gekozen als studiegebied en wel in het kader van het project 'Ondernemerschap en ontwikkelingstrajecten in relatie tot het herziene Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)'.

De bedrijven zullen stappen zetten anticiperend of reagerend op de komende veranderingen in de hoogte en de vorm van ondersteuning van met name marktordeningsgewassen,

suikerbieten en melkproductie. Welke ontwikkelingsrichtingen zullen zij als perspectiefvol beschouwen en wie zal welke richting op welke wijze oppakken? En welke gevolgen zal dit voor het studiegebied hebben? Zullen zij trends doortrekken zoals Strijker (2003) dat doet of trendbreuken willen forceren zoals Rabbinge voorziet (in Strijker, 2003)?

3. Werkwijze

3.1 Algemene onderzoeksaanpak

Zoals in hoofdstuk 1 reeds is aangegeven staan het vaststellen van ontwikkelingsrichtingen voor de land- en tuinbouw en het voorspellen van welke bedrijf-ondernemercombinaties welke richtingen zullen inslaan, centraal in dit onderzoek. Om deze onderzoeksvragen te beantwoorden is er voor gekozen om medewerkers te benaderen van toeleveranciers, afnemers, verwerkers en dienstverlenend bedrijfsleven die, hetzij nauw betrokken zijn bij de ontwikkelingen binnen de agrokolom in het gebied dan wel het gedrag rond strategische keuzes van ondernemers naar verwachting goed kunnen inschatten. Deze personen zijn uitgenodigd voor een workshop die is gehouden op 6 juli 2004 in Westerbork. Tijdens deze workshop stonden centraal:

1. verkennen en benoemen van verwachte ontwikkelingsrichtingen;
2. indeling van huidige agrarische ondernemers in de Veenkoloniën in groepen op basis van hun strategische oriëntatie;
3. het koppelen van ontwikkelingsrichtingen aan de onder 2 genoemde groepen. In 3.2 wordt de aanpak van het programma tijdens de workshop nader toegelicht.

Na afloop van de workshop zijn de verzamelde resultaten nader geanalyseerd. Daarbij lag de nadruk op het meer gedetailleerd in kaart brengen van de meest genoemde ontwikkelingsrichtingen en op het vaststellen van de gevolgen van verwachte keuzes van agrariërs voor het grondgebruik en de grondbehoefte in de regio. In 3.3 wordt de aanpak van deze analyse achteraf nader toegelicht.

3.2 Opzet workshop

Het programma van de workshop en de deelnemerslijst zijn opgenomen in de bijlagen 1 en 2. In deze paragraaf worden een aantal keuzes die zijn gemaakt bij het opstellen van het programma nader toegelicht.

3.2.1 Verwachte bedrijfsontwikkeling verkennen met experts

Allereerst is er voor gekozen om het strategisch gedrag van de agrarische ondernemers in de Veenkoloniën te verkennen met behulp van experts. Deze personen zijn expert op het gebied van mogelijke ontwikkelingsrichtingen en/of hebben veel kennis van het strategisch gedrag van de ondernemers in het gebied. Van deze groep werd verwacht dat ze veel inzicht zou kunnen geven in de keuzes die ondernemers naar verwachting zullen gaan maken. Ten tweede werd van hen verwacht dat ze goed in staat zijn om verwachte ontwikkelingen te onderscheiden van gewenste (door henzelf, door agrariërs of door beleidsmakers) ontwikkelingen. In deze fase van ons onderzoek is die verwachte ontwikkeling onderwerp van studie.

De aanpak in de vorm van dit type workshop is een zeer efficiënte methode (relatief gering tijdsbeslag en geringe doorlooptijd) om tot resultaat te komen. De experts hebben ontwikkelingsrichtingen benoemd voor de Veenkoloniale akkerbouwbedrijven. Deze ontwikkelingsrichtingen zijn geïnventariseerd en vervolgens geclusterd tot hoofdtien.

3.2.2 Indeling ondernemers in groepen op basis van strategische oriëntatie

De tweede keuze die gemaakt is, is om de Veenkoloniale ondernemers in te delen in groepen op basis van strategische oriëntatie aan de hand van de indeling zoals die is beschreven in De Lauwere en Drost (2002). Binnen het onderzoek ging het erom ondernemers zo in te delen in groepen dat er uitspraken gedaan zouden kunnen worden over strategische keuzes die ze gaan maken. De genoemde indeling voldeed daar het beste aan, beter dan indelingen die genoemd worden in literatuur over bedrijfsstijlen, die over het algemeen meer accent leggen op keuzes die ondernemers maken ten aanzien van operationele en tactische zaken.

De indeling in groepen ondernemers van De Lauwere en Drost (2002) was gebaseerd op onderzoek onder zowel tuinders, akkerbouwers, melkveehouders als intensieve veehouders (totaal 752 respondenten). Ze onderscheiden drie strategische oriëntaties bij ondernemers:

1. financiële behoudendheid; deze oriëntatie kenmerkt zich onder andere door het streven naar zo laag mogelijke kosten, zo min mogelijk vreemd vermogen, zo veel mogelijk inzetten van eigen arbeid en nauwelijks investeringen in onder andere machines en gebouwen;
2. groeioriëntatie; deze oriëntatie richt zich op het uitgroeien naar een groot en modern gespecialiseerd bedrijf en kenmerkt zich door hoge technische resultaten, ambitieuze investeringen, lage kosten per eenheid product (hoge productie tegen zo laag mogelijke kosten);
3. maatschappelijke oriëntatie, waarbij veranderende wet- en regelgeving wordt gezien als uitdaging in plaats van bedreiging, waarbij wordt gestreefd naar verbreding van de bedrijfsactiviteiten, waarbij wordt samengewerkt met anderen en hoge toegevoegde waarde van producten en een duurzame productiewijze worden nagestreefd.

De Lauwere en Drost komen tot de conclusie dat ondernemers op basis van deze drie oriëntaties zijn in te delen in vijf groepen, zoals hieronder weergegeven. Voor deze groepen is in het kader van het onderzoek een poging gedaan tot karakterisering voor de Veenkoloniën.

- A. 'Zuinige ondernemers', met een hoge score op financiële behoudendheid. In de Veenkoloniën zijn dit meest oudere ondernemers op wat kleinere bedrijven met een traditioneel 1:2 bouwplan (50% zetmeelaardappelen), met verouderde machines en gebouwen en een relatief lage productie per hectare.
- B. 'Maatschappelijke ondernemers', met een hoge score op maatschappelijke oriëntatie. Gekarakteriseerd voor de Veenkoloniën zijn dit relatief jonge, hoger opgeleide ondernemers met grotere bedrijven. Naast de agrarische productie zijn er ook andere activiteiten op het bedrijf met maatschappelijke waarde, zoals recreatie of natuurbeheer. Deze ondernemers leggen meer accent op People en Planet en streven in mindere mate naar maximalisering van Profit.
- C. 'Traditionele groeiers', met een hoge score op groeioriëntatie. Dit zijn ondernemers met grote bedrijven met een Veenkoloniaal bouwplan. Dat traditionele bouwplan is aangevuld met één of twee andere teelten. De opbrengsten per hectare zijn hoog, het

machinepark en de gebouwen zijn modern en er wordt geïnvesteerd in de aankoop van grond. Deze ondernemers zijn niet per definitie ouder dan gemiddeld. Ze streven naar een zo laag mogelijke kostprijs.

- D. 'Nieuwe groeiers', met een hoge score op groei-oriëntatie en maatschappelijke oriëntatie. Het gaat hierbij om jonge, ambitieuze ondernemers met veelal grote bedrijven. Het bouwplan is niet traditioneel en bevat diverse nieuwe gewassen. Er wordt veel geïnvesteerd in nieuwe gewassen en technieken.
- E. 'Twijfelaars', met een hoge score op groei-oriëntatie en maatschappelijke oriëntatie en financiële behoudendheid. Dit is de meest diverse groep. Enkele mogelijke kenmerken voor deze ondernemers en hun bedrijf in de Veenkoloniën zijn: de (wat oudere) ondernemers zijn relatief laag opgeleid, nemen initiatieven en zijn creatief. Zij experimenteren op kleine schaal met nieuwe teelten of technieken, maar zijn daarin weinig standvastig. De kern van het bedrijf blijft traditioneel.

In tabel 3.1 worden de belangrijkste karakteristieken genoemd van deze vijf ondernemerstypen, zoals die naar voren kwamen uit het onderzoek van De Lauwere en Drost (2002).

Tabel 3.1 Karakteristieken van vijf ondernemerstypen. De getallen gelden voor de totale populatie van respondenten in het landelijke onderzoek van De Lauwere en Drost (2002), tenzij anders vermeld

<i>Groep</i>	<i>% verdeling</i>	<i>% verdeling akkerbouw NL</i>	<i>Kenmerken</i>	<i>Gem. leeftijd</i>	<i>Bedrijfs-grootte (NGE)</i>	<i>% met HBO/WO-op-leiding</i>	<i>% zonder opvolging</i>	<i>% dat vindt dat bedrijfsresultaat steeds beter wordt</i>
Zuinige ondernemers	14	17	Lage kosten	46,0 b)	98,2 a)	11 a)	38 c)	31 a)
Maatschappelijke ondernemers	18	13	Nieuwe takken, geen ambitie voor topbedrijf	41,7a)	191,0 b)	19 a)	21 b)	46 a)
Traditionele groeiers	22	29	Productieverhoging en kostenverlaging	44,8 b)	139,1 a)	13 a)	25 b)	39 a)
Nieuwe groeiers	25	17	Groei naar topbedrijf, vernieuwend, niet traditioneel	42,2 a)	294,9 c)	12 a)	11 a)	57 b)
Twijfelaars	21	25	Moeilijk te benoemen, tegenstrijdige antwoorden, onzeker, afwachtend, niet durven kiezen	45,7 b)	151,8 ab)	6 a)	31 b)	37 a)

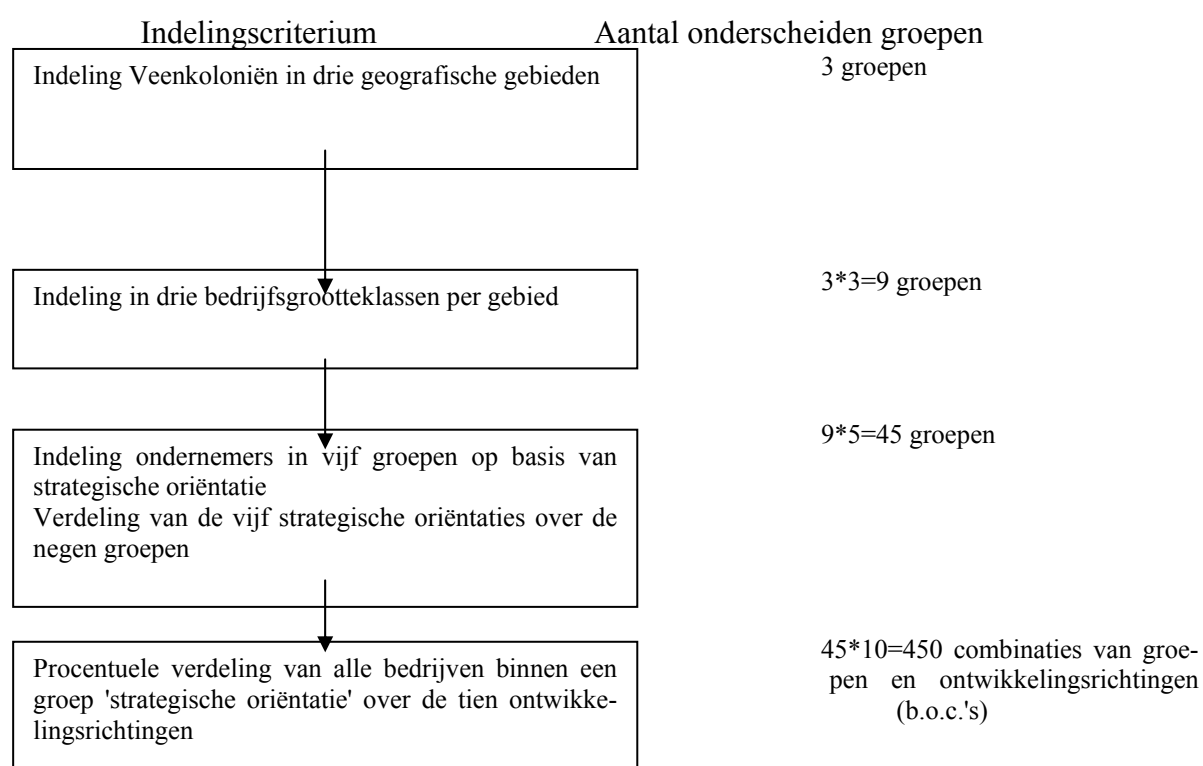
abc) geeft de statistische significantie van de verschillen in deze kolom weer. Getallen met dezelfde letter verschillen niet significant van elkaar. Bijvoorbeeld: De bedrijfsgroottes van zuinige ondernemers, traditionele groeiers en twijfelaars verschillen niet significant van elkaar.

3.2.3 Koppeling deelgebieden en grootteklassen aan strategische oriëntaties

In hoofdstuk 2 is aangegeven dat we binnen dit onderzoek drie deelgebieden en drie grootteklassen onderscheiden. De deelgebieden zijn de Hondsrug, de Veenkoloniën en Westerwolde; de grootteklassen zijn: bedrijven met minder dan 40 ha, 40-80 ha en meer dan 80 ha. De combinatie van drie gebieden en eveneens drie grootteklassen resulteert in een totaal van negen groepen bedrijven.

Aan de deelnemers aan de workshop is gevraagd om voor alle negen groepen bedrijven aan te geven hoeveel procent van alle ondernemers per groep behoort tot de vijf verschillende ondernemerstypen op basis van strategische oriëntatie. Na afloop daarvan was dus voor alle negen gebied-bedrijfsgroottegroepen ingeschat hoeveel procent van de ondernemers behoort tot de groep zuinige ondernemers en evenzo voor de andere ondernemerstypen.

In figuur 3.1 is de werkwijze bij het vormen van combinaties schematisch weergegeven. In totaal zijn in het studiegebied 450 bedrijfs-ondernemercombinaties (b.o.c.'s) onderscheiden.¹

Figuur 3.1 Stroomschema werkwijze project

¹ Dat betekent dat de ontwikkelingsrichting 'bedrijfsbeëindiging' als voorbeeld van één van de mogelijke ontwikkelingsrichtingen op 45 b.o.c.'s verwacht wordt, namelijk bij vijf ondernemerstypen in drie deelgebieden met elk drie bedrijfsgrootteklassen. Van deze 45 b.o.c.'s lijkt een aantal qua samenstelling sterk op elkaar, omdat (zoals in hoofdstuk 4 nader wordt beschreven) de verdeling van ondernemerstypen naar bedrijfsgrootte voor de drie deelgebieden identiek is. Hetzelfde geldt voor de toewijzing van ontwikkelingsrichtingen naar ondernemerstype; deze is onafhankelijk van deelgebied en bedrijfsgrootte. Dat neemt niet weg dat bij de berekening van het aantal 'stoppers' de aantallen uit 45 cellen berekend worden (zie 3.3).

3.2.4 Koppeling ondernemerstypen aan ontwikkelingsrichtingen

Hierbij gaven de deelnemers aan de workshop aan hoeveel procent van de ondernemers binnen een ondernemerstypegroep (indeling in vijf groepen op basis van strategische oriëntatie) een bepaalde ontwikkelingsrichting gekozen zal hebben in 2009. Hierbij moest richting worden gezien als 'de meest dominante richting op het ontwikkelingspad voor een groep bedrijven'. Binnen een bedrijfsstrategie kunnen namelijk soms ook bepaalde ontwikkelingsrichtingen gecombineerd worden. Bovendien was het in deze fase de bedoeling dat men de bedrijfslocatie als vertrekpunt nam (inclusief bijbehorend ondernemerstype) om zo ook rekening te kunnen houden met verkoop van de locatie aan een ondernemer die een andere tak start, bedrijfsovername en dergelijke. Dit toekennen van ontwikkelingsrichtingen aan ondernemerstypegroepen is alleen gebeurd voor de vijf groepen ondernemerstypen over de gehele populatie; hierbij is dus geen onderscheid gemaakt naar deelgebied en bedrijfsgrootte. Omdat de ondernemerstypen niet gelijkelijk over bedrijfsgrootteklassen zijn verdeeld, zal de verdeling van ontwikkelingsrichtingen dus bedrijfsgroottespecifiek zijn (tabel 4.1). De verdeling van ondernemers over bedrijfsgrootteklassen verschilt per deelgebied. Daarom is bijvoorbeeld het percentage zuinige ondernemers binnen de groep kleine bedrijven in Westerwolde op het totaal aantal ondernemers in dat deelgebied heel anders dan binnen de groep grote bedrijven op de Hondsrug. Dit onderscheid hebben we kunnen maken omdat de verdeling van ondernemerstypen per grootteklasse binnen een deelgebied is geïnventariseerd onder de deelnemers.¹

Tijdens de workshop zijn alle verkregen resultaten met behulp van aanwezige computers verwerkt en getoond aan de aanwezigen. Vervolgens is gevraagd of men de resultaten herkenbaar vond en is gediscussieerd over de uitkomsten. De uitkomsten van die discussie zijn verwerkt in de resultaten en discussie (hoofdstukken 4 en 5).

3.3 Verwerking resultaten workshop tot resultaten gebied

Na afloop van de workshop zijn de verzamelde resultaten nader geanalyseerd. Daarbij lag de nadruk op het verkennen van de gevolgen van de door de aanwezigen aangegeven keuzes voor:

- het aantal bedrijven dat binnen afzienbare tijd beëindigd wordt;
- de grondbehoefte van de bedrijven die hun omvang willen uitbreiden (schaalvergroeters);
- de grondbehoefte van in te plaatsen melkveebedrijven.

Op twee verschillende wijzen zijn inschattingen gemaakt over het aantal bedrijven en het areaal grond dat de komende tien jaar vrijkomt:

---

¹ De procentuele verdeling van ondernemerstypen over bedrijfsgrootteklassen bleek vrijwel gelijk voor de drie deelgebieden (hoofdstuk 4). Het aantal ondernemers per bedrijfsgrootteklasse is wel deelgebiedspecifiek en dus ook het aantal ondernemers dat per combinatie van deelgebied en bedrijfsgrootteklasse een bepaalde ontwikkelingsrichting kiest. Vooruitgrijpend op de in hoofdstuk 4 beschreven berekeningen staat in bijlage 3 een voorbeeldberekening van het aantal ondernemers dat binnen vijf jaar voor bedrijfsbeëindiging zal kiezen.

1. door het percentage bedrijfsbeëindigers zoals ingeschat in de workshop te vermenigvuldigen met het aantal bedrijven en vervolgens met de gemiddelde bedrijfsgrootte van de betreffende combinatie van deelgebied en bedrijfsgrootte (zie bijlage 3);
2. door uit te gaan van het aantal landbouwers ouder dan 50 jaar en zonder opvolger en aan te nemen dat hun grond in de komende jaren op de markt komt.

Aan de vraagkant zijn berekeningen gemaakt om na te gaan welke areaalvergrotingen nodig zijn om de gevolgen van de Hervorming van het GLB en van het Suikerbeleid te compenseren. Hierbij is gebruikgemaakt van berekeningen met het Informatienet van het LEI, deels speciaal voor dit project uitgevoerd. Met deze analyse kon ingeschat worden of de vraag naar en het aanbod van grond met elkaar in balans zouden zijn. Daarnaast is in kaart gebracht welke combinaties van ontwikkelingsrichtingen mogelijk zijn en welke de meest perspectiefvolle zijn voor het studiegebied.

4. Resultaten

De verkenning van de ontwikkelingen in de Veenkoloniën in de toekomst is gebaseerd op twee bepalende factoren, te weten de ondernemerstypen van de huidige ondernemers en hun ontwikkelingsrichtingen.

4.1 Ondernemerstypen in de Veenkoloniën

In de workshop is door de aanwezige gebiedsexperts een inschatting gemaakt van de verdeling van de strategische ondernemerstypen uit tabel 3.1 in de Veenkoloniën. Daarbij is een onderscheid gemaakt naar bedrijfsgrootte en naar deelgebied. De resultaten laten zien dat de aanwezigen bij de toekenning van ondernemerstypen nauwelijks onderscheid hebben gemaakt tussen gebieden (tabel 4.1). In het vervolg is daarom verder gerekend met het gewogen gemiddelde voor deze drie gebieden per bedrijfsgroottecategorie (onderaan in tabel 4.1). De inschatting van de workshopdeelnemers is dat er verschillen zijn tussen bedrijfsgrootteklassen; van klein naar groot neemt het aantal:

- zuinige ondernemers af;
- maatschappelijke ondernemers toe;
- traditionele groeiers toe;
- nieuwe groeiers toe;
- twijfelaars af.

Over alle bedrijfsgroottecategorieën heen was de verdeling 23% zuinige ondernemers, 14% maatschappelijke ondernemers, 29% traditionele groeiers, 12% nieuwe groeiers en 22% twijfelaars (tabel 4.1).

In vergelijking met de door De Lauwere en Drost (2002) gevonden verdeling in de Nederlandse akkerbouwsector (tabel 3.1) valt op dat nieuwe groeiers in en rond de Veenkoloniën relatief ondervertegenwoordigd zijn, terwijl het aandeel zuinige ondernemers daar juist hoger is geschat (figuur 4.1).

4.2 Ontwikkelingsrichtingen

Door deelnemers van de workshop zijn tien ontwikkelingsrichtingen onderscheiden voor akkerbouwbedrijven in het gebied (tabel 4.2). De meeste ontwikkelingsrichtingen zijn niet nieuw in de Veenkoloniën. Hieronder worden ze beschreven. Een meer uitgebreide beschrijving van deze richtingen (inclusief plus- en minpunten en karakteristieke kenmerken van bedrijven en ondernemers die zich op deze richting oriënteren) is te vinden in bijlage 6.

Tabel 4.1 Ingeschatte verdeling (%) van ondernemerstypen per regio en bedrijfsgrootte

Gebied	Ondernemerstype a)	Bedrijfsgroottecategorie			
		Alle	< 40 ha	40 - 80 ha	> 80 ha
Hondsrug	Zuinige ondernemers	25	39	25	11
	Maatschappelijke ondernemers	14	11	15	16
	Traditionele groeiers	27	11	29	40
	Nieuwe groeiers	10	6	11	14
	Twijfelaars	24	33	20	19
	Totaal	100	100	100	100
Veenkoloniën	Zuinige ondernemers	22	35	20	11
	Maatschappelijke ondernemers	14	10	14	17
	Traditionele groeiers	30	16	32	42
	Nieuwe groeiers	12	6	12	18
	Twijfelaars	22	34	22	12
	Totaal	100	100	100	100
Westerwolde	Zuinige ondernemers	25	38	23	13
	Maatschappelijke ondernemers	15	11	17	16
	Traditionele groeiers	27	14	28	39
	Nieuwe groeiers	12	6	12	17
	Twijfelaars	22	31	20	15
	Totaal	100	100	100	100
Alle gebieden	Zuinige ondernemers	23	36	21	11
	Maatschappelijke ondernemers	14	10	15	17
	Traditionele groeiers	29	15	31	41
	Nieuwe groeiers	12	6	12	17
	Twijfelaars	22	33	21	13
	Totaal	100	100	100	100

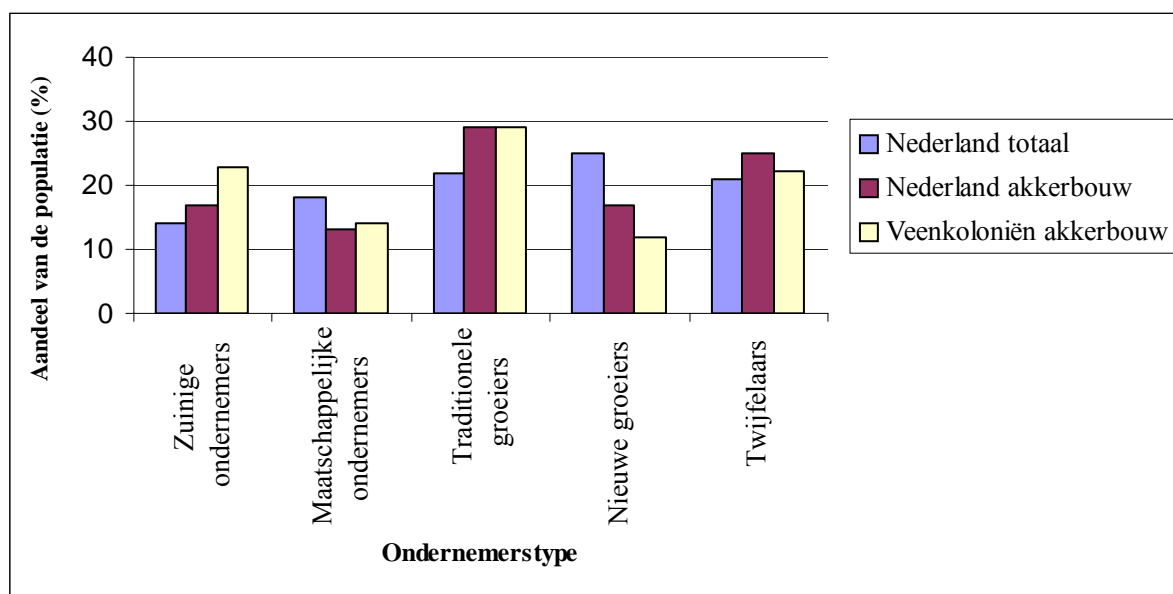
a) Voor een nadere toelichting op deze typen wordt verwezen naar 3.2.2.

Verbreiding

Deze ontwikkelingsrichting houdt in dat een ondernemer nieuwe activiteiten start die een aanvulling vormen op de primaire productietak op zijn bedrijf. Te denken valt aan toerisme en recreatie, agrarisch natuurbeheer, huisverkoop, blauwe diensten, enzovoort. Het inkomen wordt hiermee minder afhankelijk van de situatie op de markten van primaire producten.

Tabel 4.2 Geclusterde ontwikkelingsrichtingen voor de Veenkoloniën volgens de deelnemers van de workshop

	Ontwikkelingsrichting	Toelichting
1	verbreding	groene, blauwe diensten, agrarische natuurbeheer, toerisme, enzovoort
2	optimalisering traditioneel bouwplan en ketens	kostprijsverlaging en afzetverbetering in de gehele keten
3	melkveehouderij	veehouders van buiten het gebied een melkveebedrijf beginnen
4	schaalvergroting	uitbreiding van het bedrijf in ha, aantal dieren, nge
5	samenwerking tussen akkerbouwers	samenwerking op bijvoorbeeld het gebied van mechanisatie, arbeid, inkoop van grondstoffen, afzet
6	samenwerking tussen akkerbouwers en veehouders	samenwerking op bijvoorbeeld het gebied van vruchtwisseling, voedergewassen, bemesting
7	nieuwe natuur	landbouwgrond wordt omgezet in natuur
8	nieuwe teelten en afzetketens	opzet van nieuwe productlijnen met bijbehorende grondstoffenproductie
9	deeltijd boeren	de ondernemer heeft een bedrijf en een baan buitenshuis
10	stoppen	bedrijfsbeëindiging

Figuur 4.1 Verdeling van ondernemerstypen onder respectievelijk ondernemers uit alle sectoren in Nederland, akkerbouwers in Nederland en akkerbouwers in de Veenkoloniën, gemiddeld over alle bedrijfsgroottecategorieën.

Bron: voor Nederland: De Lauwere en Drost (2002); voor de Veenkoloniën: workshop met gebiedsdeskundigen zoals beschreven in dit rapport.

Optimalisatie van bestaande teelten en ketens

Zowel bij de productie als in de keten van zetmeelaardappelen en suikerbieten is nog veel winst te halen. Deze ontwikkelingsrichting is sterk gericht op kostprijsverlaging door efficiëntieverhoging.

Inplaatsing van (melk)veehouderij

In de Veenkoloniën wordt 17% van het areaal ingenomen door melkveehouderij (cijfers 2003). Voor een deel zijn dit ondernemers van buitenaf. Deze ondernemers zijn uitgekocht in andere delen van Nederland, bijvoorbeeld voor de aanleg van industrieterreinen, woonwijken of natuurgebieden. Deze ontwikkelingsrichting gaat waarschijnlijk door in de toekomst, omdat niet-agrarische aankoop van landbouwgrond door gaat. Akkerbouwers verkopen hun bedrijf dan aan een melkveehouder van buitenaf.

Schaalvergroting

Deze ontwikkelingsrichting is ook een bestaande trend. Veel akkerbouwers breiden hun bedrijf uit om via schaalvoordelen te komen tot een lagere kostprijs. Onder deze ontwikkelingsrichting vallen zowel de aankoop van grond als het bijhuren van percelen.

Samenwerking tussen akkerbouwers

Deze ontwikkelingsrichting is ook gericht op schaalvoordelen, echter niet door uitbreiding van het bedrijf maar door onderlinge samenwerking. Ondernemers kunnen samenwerken op het gebied van mechanisatie, arbeid, inkoop van grondstoffen en afzet en daardoor een lagere kostprijs realiseren.

Samenwerking akkerbouw-melkveehouderij

Tussen akkerbouw- en melkveebedrijven kan worden samengewerkt door uitruil van mest, stro en ruwvoer, arbeid en machines, door het uitbesteden van teeltactiviteiten aan de akkerbouwer, integratie van bouwplannen enzovoort. Daar zitten allerlei voordelen qua arbeids- en machinebenutting, bouwplan- en dus bodemgezondheids- en opbrengsteffecten in, enzovoort.

Nieuwe natuur

In deze ontwikkelingsrichting verkoopt/verpacht de ondernemer zijn bedrijf voor natuurontwikkeling. Eventueel blijft de ondernemer beheerder van deze natuur.

Nieuwe teelten en ketens

De Veenkoloniën kent een lange geschiedenis van nieuwe teelten. Deze vormen een aanvulling op het bestaande bouwplan van de akkerbouwbedrijven. De opzet van een nieuwe afzetketen voor deze producten hoort bij deze ontwikkelingsrichting.

Deeltijdarbeid

Er is onderscheid te maken tussen deeltijdarbeid 'oude' en 'nieuwe' stijl. Deeltijd oude stijl betekent dat een ondernemer buiten het bedrijf een baan heeft, als aanvulling op de inkomsten uit het bedrijf. Bij deeltijd nieuwe stijl is het net andersom: de ondernemer heeft een (goede) baan buiten het bedrijf maar beheert daarnaast nog het akkerbouwbedrijf.

Bedrijfsbeëindiging

Bedrijfsbeëindiging in de agrarische sector is een belangrijke ontwikkelingsrichting voor veel bedrijven. Met name oudere ondernemers zonder opvolging bouwen hun bedrijfsvoering af en verkopen hun bedrijf als zich een gunstige kans qua verkoopprijs voordoet.

4.3 Ondernemerstypen en ontwikkelingsrichtingen

Voor de vijf ondernemerstypen is door de workshopdeelnemers ingeschat welke van de tien ontwikkelingsrichtingen uit 4.2 ze binnen nu en tien jaar zullen kiezen. De resultaten zijn weergegeven in tabel 4.3 en figuur 4.2. Ontwikkelingsrichtingen die nu al frequent worden waargenomen worden hoog ingeschat, met name bedrijfsbeëindiging (24%), schaalvergroting (12%) en optimalisering van het bestaande bouwplan en de ketens (23%). Daarbij is de interesse per ondernemerstype wel sterk verschillend. Maatschappelijke ondernemers hebben volgens de workshopdeelnemers relatief veel belangstelling voor verbreding (14 tegenover 5% gemiddeld), nieuwe teelten (15 tegenover 7% gemiddeld) en nieuwe natuur (9 tegenover 2% gemiddeld) en relatief weinig voor beëindiging (6 tegenover 24% gemiddeld) en deeltijdarbeid (6 tegenover 10% gemiddeld). Zuinige ondernemers vallen op door hoge scores op bedrijfsbeëindiging (47 tegenover 24% gemiddeld) en deeltijdarbeid (20 tegenover 10% gemiddeld). Zij scoren op alle andere richtingen laag met gemiddelde scores op inplaatsing melkvee en samenwerking tussen akkerbouwers. Voor traditionele groeiers verwachtte men in de workshop vooral gerichtheid op optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens (35 tegenover 23% gemiddeld) en schaalvergroting (23 tegenover 12% gemiddeld). Zij scoren laag op deeltijdarbeid (4 tegenover 10% gemiddeld) en stoppen (11 tegenover 24%). Nieuwe groeiers scoren net als traditionele groeiers hoog op schaalvergroting (23 tegenover 12% gemiddeld) maar laag op optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens (16 tegenover 23% gemiddeld). Opvallend is ook dat de nieuwe groeiers vrij hoog scoren op samenwerking, zowel tussen akkerbouwers onderling (13 tegenover 9% gemiddeld) als tussen akkerbouwers en melkveehouders (12 tegenover 6% gemiddeld). Deze groep zal zich zeer weinig richten op deeltijdarbeid (2 tegenover 10% gemiddeld) en bedrijfsbeëindiging (3 tegenover 24% gemiddeld). De twijfelaars zullen zich naar verwachting vooral richten op optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens (24 tegenover 23% gemiddeld), deeltijdarbeid (15 tegenover 10% gemiddeld) en bedrijfsbeëindiging (38 tegenover 24% gemiddeld).

De drie hoofdrichtingen optimalisering, schaalvergroting en beëindiging kunnen dus vooral verwacht worden bij de volgende ondernemerstypen:

- optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens: traditionele groeiers;
- schaalvergroting: traditionele en nieuwe groeiers;
- bedrijfsbeëindiging: zuinige ondernemers en twijfelaars.

Voor de overige richtingen moet men vooral zijn bij:

- verbreding: maatschappelijke ondernemers;
- inplaatsing melkvee: nieuwe groeiers;
- samenwerking tussen akkerbouwers: alle typen, met name nieuwe groeiers;
- samenwerking tussen akkerbouwers en melkveehouders: nieuwe groeiers;
- nieuwe natuur: maatschappelijke ondernemers;

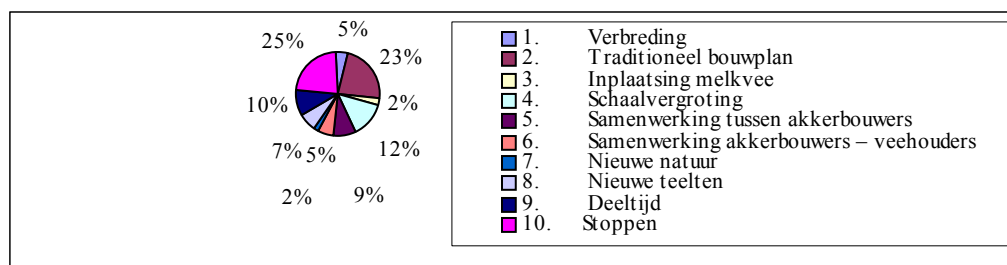
- nieuwe teelten: maatschappelijke ondernemers en nieuwe groeiers;
- deeltijdarbeid: zuinige ondernemers en twijfelaars.

Sommige ontwikkelingsrichtingen sluiten elkaar niet uit. De optimalisering van het traditionele bouwplan gaat goed samen met schaalvergroting of onderlinge samenwerking. Bij het vervolg is verondersteld dat bedrijfsbeëindiging, inplaatsing van melkveehouderij en nieuwe natuur andere ontwikkelingsrichtingen uitsluiten. Voor de overige ontwikkelingsrichtingen is aangenomen dat ze gedeeltelijk kunnen overlappen.

Bedrijfsbeëindiging is een belangrijke ontwikkelingsrichting. Indien wordt aangenomen dat de schatting geldt voor een periode van ongeveer vijf jaar, betekent dit dat jaarlijks ongeveer 5% van alle bedrijven wordt beëindigd. Dit komt overeen met een verdubbeling van de trend van de afgelopen jaren in de hele provincie Groningen. Uit een onderzoek van de Dienst Landelijk Gebied (DLG, 2004) blijkt dat tussen 1990 en 2002 het aantal bedrijven in de Veenkoloniën en Westerwolde gedaald is met 2,5 tot 3% per jaar. De inschatting op de workshop zou dus een trendbreuk betekenen.

4.4 Gevolgen voor het gebied

Op basis van de bovenstaande resultaten zijn een aantal uitspraken te doen voor het gebied. De 50 cellen in tabel 4.3, waarin ondernemerstypes en ontwikkelingsrichtingen zijn gekoppeld, worden toegepast op de negen combinaties van deelgebieden en bedrijfsgrootteklassen (zie bijlage 3). In de eerste plaats hebben de resultaten betekenis voor de grondbeschikbaarheid. Enerzijds treedt namelijk bedrijfsbeëindiging op, anderzijds is er vraag naar grond voor schaalvergroting en inplaatsing van melkveehouderij.

Figuur 4.2 Inschatting van de keuze van akkerbouwers van de Veenkoloniën voor de tien meest genoemde ontwikkelingsrichtingen in een workshop met gebiedsdeskundigen. Gemiddelden over vijf ondernemertypen. De legenda begint bovenaan en loopt dan met de klok mee.

Tabel 4.3 Geschatte verdeling van ontwikkelingsrichtingen per ondernemerstype (%)

Ontwikkelingsrichting	Gemiddeld alle ondernemersstypen a)	A) Zuinige ondernemer	B) Maatschappelijke ondernemer	C) Traditionele groeier	D) Nieuwe groeier	E) Twijfelaar
1. Verbreiding	5	4 ^{a)}	14 ^{b)}	2 ^{c)}	5 ^{d)}	3 ^{e)}
2. Traditioneel bouwplan	23	12	22	35	16	24
3. Inplaatsing melkvee	2	3	1	1	5	3
4. Schaalvergroting	12	3	9	24	23	4
5. Samenwerking tussen akkerbouwers	9	8	10	10	13	5
6. Samenwerking akkerbouwers - veehouders	6	3	8	5	12	4
7. Nieuwe natuur	2	0	9	0	4	1
8. Nieuwe teelten	7	1	15	7	18	3
9. Deeltijd	10	20	6	4	2	15
10. Stoppen	24	47	6	11	3	38
Totaal	100	100	100	100	100	100

a) Het gaat hier om een gewogen gemiddelde, uitgaande van een gemiddelde verdeling over het gehele studiegebied van 24% zuinige ondernemers, 14% maatschappelijke ondernemers, 28% traditionele groeiers, 11% nieuwe groeiers en 23% twijfelaars.

4.4.1 Bedrijfsbeëindiging en grondbeschikbaarheid

De hoge aantallen bedrijfsbeëindigers uit tabel 4.3 doen vermoeden dat er op termijn veel grond beschikbaar komt. Een inschatting daarvan kan gemaakt worden door het percentage bedrijfsbeëindigers te vermenigvuldigen met het aantal bedrijven en vervolgens met de gemiddelde bedrijfsgrootte. De resultaten worden weergegeven in tabel 4.4. Ongeveer 25% van de akkerbouwbedrijven wordt beëindigd met 20% van het akkerbouwareaal. Het gaat om 47% van de zuinige ondernemers met respectievelijk 38, 23 en 13% van de bedrijven in de drie grootteklassen in Westerwolde; vervolgens worden deze aantallen bedrijven vermenigvuldigd met de gemiddelde bedrijfsgrootte in de betreffende grootteklasse. Dezelfde procedure is toegepast voor de andere twee gebieden en voor de vier andere ondernemerstypes. Het percentage bedrijfsbeëindiging bedraagt ongeveer 5 per jaar als de betreffende bedrijven over een termijn van vijf jaar stoppen. De resultaten voor het gehele gebied zijn weergegeven in figuur 4.3.

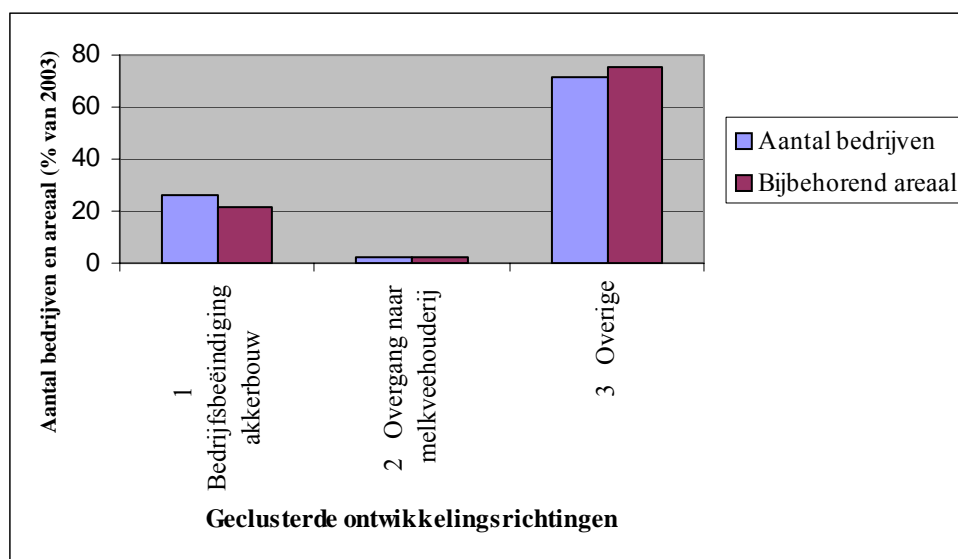
Het areaal vrijkomende grond kan ook geschat worden door in kaart te brengen hoeveel ondernemers van 50 jaar en ouder in de drie deelgebieden geen opvolger hebben. Dit is voor het laatst gemeten in de Landbouwtelling van 2000. In bijlage 3 staan deze gegevens voor de verschillende sectoren in de drie deelgebieden, waarbij ook is aangegeven hoeveel grond op de betreffende bedrijven aanwezig is. Aangenomen is, dat de betreffende akkerbouwers uiterlijk op 65-jarige leeftijd hun grond verkopen en dat hun grond vanaf 2000 beschikbaar zal

komen. Een samenvatting daarvan is gegeven in tabel 4.5. Gemiddeld over de drie gebieden heeft 35% van de ondernemers ouder dan 50 jaar geen opvolger; zij beschikken over ruim een kwart van de grond. Voor de akkerbouw zijn die cijfers respectievelijk 38 en 28%. In totaal komt tussen 2000 en 2015 21.000 ha grond beschikbaar, waarvan ongeveer twee derde op akkerbouwbedrijven.

Tabel 4.4 Aantallen akkerbouwbedrijven, totaal areaal en gemiddelde bedrijfsgrootte in 2003, van bedrijven die naar verwachting binnen vijf jaar kiezen voor bedrijfsbeëindiging, van bedrijven die omgezet gaan worden in melkveebedrijven en van de overige akkerbouwbedrijven die doorgaan. Inschatting op basis van workshopresultaten en gegevens uit de Landbouwtelling

Ontwikkelingsrichting	Aantal bedrijven	Totaal areaal bijbehorende grond (ha)	Gemiddelde bedrijfsgrootte (ha)
Huidige situatie akkerbouwsector (gegevens 2003), met als ingeschatte ontwikkelingsrichting tot 2009:	1.139	63.557	55,8
1 Bedrijfsbeëindiging akkerbouw	298	13.872	46,6
2 Overgang naar melkveehouderij	29	1.546	53,3
3 Overige a)	812	48.139	59,3

a) Bedoeld worden hier de ontwikkelingsrichtingen 1, 2 en 4 t/m 9 in tabel 4.2 (schaalvergroting, verbreding, nieuwe teelten, enzovoort).

Figuur 4.3 Verwachte ontwikkelingsrichtingen waarbij akkerbouwbedrijven worden beëindigd of overgaan naar melkveehouderij in vergelijking met de overige ontwikkelingsrichtingen.

Bron: berekeningen op basis van workshopuitkomsten. Voor toelichting: zie tabel 4.3

De schatting van 14.400 ha vrijkomende akkerbouwgrond in de periode 2000 - 2015 is veel kleiner dan de eerder gegeven schatting op basis van ondernemerstypes per gebied en per grootteklasse en de verdeling van ontwikkelingsrichtingen per ondernemerstype (13.900 ha in

vijf jaar; tabel 4.3). Bij de schatting op basis van bedrijfsopvolgingscijfers is geen rekening gehouden met bedrijven waarop wel een opvolger aanwezig is, maar die desondanks zullen stoppen. Daarnaast wordt een deel van de bedrijven zonder opvolger wellicht toch voortgezet, bijvoorbeeld wanneer een van de kinderen geen werk buiten het bedrijf vindt en vervolgens toch tot opvolging besluit. Dit aantal zal naar verwachting veel kleiner zijn dan het aantal extra beëindigers met opvolger. Voor een compleet beeld zouden van deze twee groepen schattingen moeten worden gemaakt. Impliciet volgt uit de workshop dat er nog heel wat boeren met opvolger hun bedrijf zullen beëindigen.

Tabel 4.5 *Geschatte bedrijfsbeëindiging in de drie deelgebieden in de periode 2010 - 2015 op basis van gegevens over de opvolgingssituatie. Gedetailleerde achtergrondinformatie is beschikbaar in bijlage 3*

Deelgebied	Bedrijfsbeëindiging totaal				Bedrijfsbeëindiging akkerbouw			
	aantal	aantal (%)	areaal (ha)	areaal (%)	aantal	aantal (%)	areaal (ha)	areaal (%)
Hondsrug	135	44	4.500	38	49	40	2.100	33
Veenkoloniën	447	33	13.500	24	248	36	9.800	27
Westerwolde	113	36	3.000	25	80	41	2.450	32
Totaal	695	35	21.000	26	377	38	14.350	28

Een tweede ontwikkelingsrichting waardoor het akkerbouwareaal afneemt, is de inplaatsing van melkveehouderij.¹ Deze grond komt echter niet vrij, omdat melkveebedrijven van buitenaf zich vestigen op deze grond. Deze ontwikkelingsrichting is naar verwachting maar klein; het betreft ongeveer 30 bedrijven met in totaal ruim 1.500 ha (tabel 4.4). Overigens is bij deze inschatting uitgegaan van het aanbod vanuit de akkerbouw. De daarbij horende gemiddelde bedrijfsoppervlakte is ruim 53 ha (tabel 4.4); dit is kleiner dan de gemiddelde oppervlakte die momenteel al in de drie deelgebieden op melkveebedrijven wordt gevonden (56-63 ha). Nieuwe inplaatsers zullen vermoedelijk nog grotere bedrijven willen stichten, zodat de oppervlakte van ruim 1.500 ha aan de lage kant is. Een aantal van 30 inplaatsers in vijf jaar lijkt overigens een redelijk optimistisch scenario gezien het feit dat de afgelopen tien jaar enkele tientallen jaren nieuwe melkveehouders in het gebied zijn neergestreken (Rijk en Munneke, 2004). Overigens zijn deze inplaatsers tamelijk tevreden over hun stap, wat stimulerend zal uitwerken op andere melkveehouders die verplaatsing overwegen.

Uit de schatting blijkt dus dat ongeveer 14.000 ha op termijn vrijkomt. Welke bestemming krijgt deze grond? Uit andere studies blijkt dat het gebied de Veenkoloniën niet erg in trek is bij andere sectoren of bij ondernemers van buiten het gebied (Van der Waal et al., 2003). Naar verwachting zal deze grond dus vooral benut worden door bedrijven in het gebied zelf. Daarnaast zal een deel van de grond worden gebruikt voor natuurontwikkeling of aanleg van infrastructuur.

¹ Overigens heeft een kwart van de melkveebedrijven die in de afgelopen tien jaar naar de Veenkoloniën zijn verplaatst een reeds bestaand akkerbouwbedrijf overgenomen (Rijk en Munneke, 2004).

4.4.2 Schaalvergroting

Voor de komende jaren mag doorgaande schaalvergroting verwacht worden. De noodzaak om tot kostprijsverlaging wordt groter door inkomensdalingen ten gevolge van hervormingen van het GLB en het Suikerbeleid. Schaalvergroting is ook een trend die past bij toenemende arbeidsproductiviteit als gevolg van doorgaande mechanisering en automatisering. In de loop van de jaren is de ondergrens voor levensvatbare bedrijfsgrootte steeds hoger komen te liggen. Veel ondernemers hebben daarom een strategie van geleidelijke bedrijfsvergroting om boven deze ondergrens te blijven.

In tabel 4.3 staat dat volgens de workshopdeelnemers 12% van de ondernemers in het gebied voor schaalvergroting zal kiezen. Eigenlijk is dit percentage nog hoger; het totaal aantal akkerbouwers staat op 100, maar een deel van de ontwikkelingsrichtingen overlapt elkaar. Schaalvergroting zal bijvoorbeeld gecombineerd worden met richting 2 (traditioneel bouwplan), 5 (samenwerking tussen akkerbouwers) en 6 (samenwerking akkerbouwers - veehouders).

Regionaal gezien is een belangrijke vraag of alle door bedrijfsbeëindiging vrijkomende grond door schaalvergroting kan worden opgevangen. In het verleden was schaalvergroting een sterke trend; de bedrijfsgrootte is ongeveer verdubbeld in 25 jaar (G.G. van Leeuwen, LNV, pers. med., 2004). Als deze trend doorzet, zou dat betekenen dat de huidige gemiddelde bedrijfsgrootte in vijf jaar tijd met ongeveer 20% zou toenemen. Dat komt er op neer dat de gemiddelde bedrijfsgrootte van 55,9 ha in 2003 toeneemt met ongeveer 11,2 ha tot ruim 67 ha in 2008/2009. Bij ruim 800 bedrijven (tabel 4.4) gaat het dan om een behoefte van in totaal 9.100 ha; dat is 65% van de 14.000 ha die door bedrijfsbeëindiging beschikbaar komt (tabel 4.4). Bij doortrekken van de cijfers over schaalvergroting uit het verleden zal deze veel minder grond vragen dan door bedrijfsbeëindiging vrij kan komen. Daardoor zal een dalende trend van de grondprijs ontstaan. In feite wordt deze trend nu al waargenomen, waarbij de handel zich vooral beperkt tot de zogenaamde courante percelen (Vermaas, 2005). Deels door deze lage prijzen maar deels ook door lage gewassaldi zal in het studiegebied de mate van schaalvergroting vermoedelijk groter zijn dan 11,2 ha in vijf jaar. Naast gewassaldi kunnen andere factoren, zoals de invoering van bedrijfstoelagen invloed hebben op de grondprijs (Smit et al., 2004).

Schaalvergroting is onder andere nodig om de gevolgen van de aanpassingen van het Suikerbeleid op te vangen. In de bijlagen 4a t/m 4c wordt duidelijk welke effecten het gewijzigde Suikerbeleid zal hebben op de inkomens in de drie deelgebieden. Er is doorgerekend met de combinatie van een quotumdaling van 16% en een prijsdaling van 40% bij vier klassen wat betreft areaal suikerbieten: 1) minder dan 5 ha; 2) 5-10 ha; 3) 10-20 ha en 4) meer dan 20 ha. Op het moment van schrijven wordt er nog onderhandeld over de precieze omvang van de ingrepen, maar het doorgerekende scenario houdt het midden tussen de 'worst' en de 'best case' scenario's. De uitkomsten zijn samengevat in tabel 4.5. Het gaat hier behalve om akkerbouwbedrijven ook om ander bedrijfstypen met suikerbieten.

Gemiddeld is op de Hondsrug, de Veenkoloniën en in Westerwolde respectievelijk 4,0 ha, 4,3 ha en 3,3 ha areaalvergroting nodig om het inkomenseffect van de verandering te compenseren. Het betreft in 2003 respectievelijk 177, 906 en 193 bedrijven met respectievelijk 708 ha, 3.896 ha en 637 ha. In totaal wordt in de drie gebieden op 1.276 bedrijven suikerbieten geteeld en zou men bij de in dit rapport aangenomen maatregelen ruim 5.200 ha

nodig hebben om het effect van de veranderingen in het Suikerbeleid te compenseren ofwel ongeveer een derde van de grond die door bedrijfsbeëindiging vrij zou moeten komen tussen 2000 en 2015.

Tabel 4.5 Samenvatting van de gevolgen van het gewijzigde Suikerbeleid op het inkomen van de suikerbieten-telers in drie gebieden en de noodzakelijke areaaluitbreiding om dit effect te compenseren. Gedetailleerde achtergrondinformatie is beschikbaar in de bijlagen 4a-4c

Deelgebied	Benodigde schaalvergroting bij een suikerbietenareaal van (ha):				Totaal
	< 5 ha	5-10 ha	10-20 ha	> 20 ha	
Hondsrug	1,0	2,5	5,7	11,6	4,0
Veenkoloniën	1,1	2,7	5,0	12,7	4,3
Westerwolde	1,1	2,5	5,4	11,0	3,3

De berekende schaalvergroting laat de effecten van de GLB-hervormingen buiten beschouwing. Omdat het effect hiervan op zetmeelaardappelbedrijven al snel enkele duizenden euro bedraagt (Smit et al., 2004), zou een compensatie hiervan een extra schaalvergroting van bijvoorbeeld 2 ha per bedrijf behelzen bij een relatief gunstig kortingsscenario. In totaal zou het dan om nog eens 2.500 ha gaan voor de zetmeelaardappelbedrijven. De benodigde schaalvergroting tussen 2006 (het (vermoedelijke) ingangsjaar voor het hervormde GLB en het aangepaste Suikerbeleid) en 2012 is minimaal 7.700 ha. Dit getal ligt in de orde van grootte van de 9.100 ha die uitgerekend zijn op basis van een verdubbeling van de bedrijfsgrootte in 25 jaar.

Bij een ongunstiger kortingsscenario zal de benodigde schaalvergroting ter compensatie van het gewijzigde GLB 2 à 3 keer zo groot zijn dan de hierboven genoemde 2.500 ha. Bovendien gelden de gemaakte berekeningen dan bij gelijkblijvende saldi; net als in het verleden zullen ook in de toekomst de toegerekende kosten stijgen bij bijvoorbeeld kunstmest, bestrijdingsmiddelen en loonwerk. Ook de kosten voor arbeid, mechanisatie en gebouwen zullen blijven toenemen. Een benodigde schaalvergroting met 14.000 ha tot 2012 is daarom niet onrealistisch. Ook vanuit deze redenering zal het geschatte areaal vrijkomende grond op basis van de workshopuitkomsten volledig nodig zijn om de 'grondhonger' van schaalvergroters te stillen.

De vraag is natuurlijk of de bedrijven de benodigde schaalvergroting kunnen financieren. Een goede maat hiervoor is de nettokasstroom, dat wil zeggen na financieringsactiviteiten.¹ Uit het Informatienet van het LEI blijkt dat de steekproefbedrijven in Westerwolde, in de Veenkoloniën en op de Hondsrug gemiddeld over de jaren 2001-2003 een kasstroom na financieringsactiviteiten hadden van respectievelijk -8.000 euro, +62.500 en + 57.400 euro hadden (gemiddeld over de drie gebieden 49.500 euro). Deze gegevens zijn op kleine aantallen bedrijven gebaseerd, zodat het verstrekken van gegevens over variatie niet verantwoord is. Het beeld is echter dat de financiële mogelijkheden om uit te breiden in de Veenkoloniën en op de Hondsrug op een deel van de bedrijven aanwezig zijn en in Westerwolde grotendeels afwezig. De weinig rooskleurige situatie in Westerwolde zou sa-

¹ De kasstroom is de som van de besparingen, de afschrijvingen en betaalde rente. De nettokasstroom is de kasstroom minus betaalde rente en de aflossingen. Dit kengetal geeft de ruimte weer om financieringslasten over nieuwe leningen te dragen (De Bont en Jager, 2001).

men kunnen hangen met de gemiddelde kleinere bedrijven in dat gebied (tabellen 2.1 en 2.3). Bij een gemiddelde grondprijs van 20.000 euro zouden de bedrijven in de jaren 2001-2003 gemiddeld met 2,5 ha hebben kunnen groeien. De bedrijfsspecifieke kasstroom en leencapaciteit kunnen uiteraard zeer verschillen, mede door verschillen in bedrijfsspecifieke saldi, schuldenlast en dergelijke. Bij een nettokasstroom van 50.000 euro zou per jaar door de ruim 800 'blijvers' in de akkerbouw (tabel 4.3) in het gehele gebied gemiddeld 2.000 ha grond gekocht kunnen worden, aangenomen dat geen andere uitbreidingsinvesteringen uit de nettokasstroom behoeven te worden gefinancierd. Tussen 2006 en 2012 zou het gaan om 14.000 ha en dat is gelijk aan de hierboven berekende benodigde schaalvergroting. De benodigde en haalbare schaalvergroting zouden elkaar dus ongeveer in evenwicht kunnen houden.

De kans is aanwezig, dat met name als gevolg van de Suikerhervormingen de nettokasstroom zodanig daalt, dat de benodigde uitbreidingen niet meer volledig uit eigen middelen kunnen worden gefinancierd. De verwachting is dat de nettokasstroom ook na de hervormingen gemiddeld voldoende ruimte zal geven voor extra leningen voor de benodigde schaalvergroting. In de praktijk zal er echter een tweedeling zijn tussen bedrijven die door relatief hoge saldi en/of een gunstig eigen vermogen voldoende middelen hebben om door te groeien en bedrijven die die middelen ontberen. De groep zonder voldoende middelen voor groei kan in een neerwaartse spiraal van inkomensdaling - dalende kasstroom - rem op schaalvergroting - inkomensdaling en uiteindelijk in de gevarenczone wat betreft voortbestaan terechtkomen. Hoe groot deze groep is, is niet exact aan te geven. Hun beperkingen wat betreft groei worden naar verwachting gecompenseerd door bedrijven die met een groter areaal dan de berekende noodzaak kunnen groeien.

4.4.3 Niet-agrarische bestemmingen

De Veenkoloniën worden in de provinciale plannen aangemerkt als een gebied met een overwegend agrarische bestemming. Er zijn daarom weinig plannen voor natuurontwikkeling, uitbreiding van bewoonde gebieden en nieuwe bedrijventerreinen. De vraag naar grond voor andere dan agrarische bestemmingen zal daarom niet groot zijn voor wat het deelgebied Veenkoloniën betreft. Voor de randen van het gebied is het verhaal anders. In Westerwolde en op de Hondsrug is meer aandacht voor natuurontwikkeling, terwijl in het gebied rond Veenendam en Emmen plannen zijn voor uitbreiding van stedelijk gebied en bedrijventerreinen (www.provinciegroningen.nl/popsite/; www.drenthe.nl en www.emmen.nl). Deze plannen brengen een relatief kleine grondvraag met zich mee (in de orde van honderden ha) en hebben daardoor nauwelijks effect op de grondprijs (behalve voor de projectlocaties).

5. Discussie

5.1 Ontwikkelingsrichtingen

Aan de workshop hebben ongeveer 20 experts deelgenomen die over het algemeen werkzaam zijn bij toeleveranciers, afnemers, verwerkers en dienstverlenend bedrijfsleven. Zij kregen de opdracht om individueel een aantal ontwikkelingsrichtingen te bedenken en deze op 'geeltjes' te schrijven. Deze geeltjes werden geclusterd in de tien hoofdontwikkelingsrichtingen in tabel 4.2:

- verbreding;
- optimalisering traditioneel bouwplan en ketens;
- melkveehouderij;
- schaalvergroting;
- samenwerking tussen akkerbouwers;
- samenwerking tussen akkerbouwers en veehouders;
- nieuwe natuur;
- nieuwe teelten en afzetketens;
- deeltijd boeren;
- stoppen.

Goed ondernemerschap wordt gezien als een belangrijke randvoorwaarde om diverse ontwikkelingsrichtingen vorm te kunnen geven, evenals een afzetmarkt voor de producten en een duurzame bedrijfsvoering. Deze thema's zijn geen op zichzelf staande ontwikkelingsrichtingen. Een vreemde eend in de bijt was wind- en bio-energie. Deze ontwikkelingsrichting staat ook niet op zichzelf, maar zal plaatsvinden in combinatie met andere ontwikkelingsrichtingen.

Diverse ontwikkelingsrichtingen vertonen overlap: optimalisatie van het traditionele bouwplan zal in veel gevallen gepaard gaan met schaalvergroting en of samenwerking. De sterkste overlap is te zien bij wind- en bio-energie, die met vrijwel alle ontwikkelingsrichtingen is te combineren. Daarnaast is de ontwikkeling van wind- en bio-energie niet zozeer afhankelijk van ondernemerschap, maar voornamelijk van het al dan niet verlenen van vergunningen. Deze richting is daarom niet apart meegenomen in het vervolg van het programma.

In tabel 5.1 is de combineerbaarheid van de tien ontwikkelingsrichtingen in kaart gebracht. Omdat elke combinatie van richtingen twee keer voorkomt, is waar nodig twee soorten informatie opgenomen: linksonder de diagonaal is met plussen en minnen de combineerbaarheid van richtingen vermeld en rechtsboven het belang van de betreffende combinatie. Belangrijke of heel belangrijke combinaties zijn 2 met 4 en 5, dus optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens met schaalvergroting respectievelijk samenwerking tussen akkerbouwers. 'Belangrijk' heeft betrekking op het aantal bedrijven dat hiermee aan de gang zou kunnen gaan. Enigszins belangrijk zijn de combinaties van 2 met 9 en van 5 met 8

ofwel van optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens met deeltijdboeren en van samenwerking tussen akkerbouwers met nieuwe teelten en afzetketens. Deeltijdboeren nieuwe stijl (de boerderij als bron van neveninkomsten) is ook redelijk goed combineerbaar met samenwerking tussen akkerbouwers en met nieuwe natuur. Op die manier kan de benodigde arbeid op het bedrijf van de deeltijdboer deels worden ingevuld met arbeid van een andere akkerbouwer of worden verminderd door zich te richten op natuur. Nieuwe natuur past ook goed bij verbreding.

Optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens, samenwerking tussen akkerbouwers en samenwerking tussen akkerbouwers en veehouders zijn met veel andere richtingen te combineren. Verbreding, melkveehouderij en schaalvergroting zijn matig of slecht te combineren. Inplaatsing van melkveehouderij betekent immers dat het bedrijf een andere bestemming krijgt. Schaalvergroting en verbreding betekenen beide een toenemende vraag naar arbeid. Als de arbeid op het bedrijf schaars is, zal toch een keuze gemaakt moeten worden. Optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens komt als ontwikkelingsrichting het meeste voor en daarna de richtingen schaalvergrotingsamenwerking tussen akkerbouwers, nieuwe teelten en afzetketens en deeltijdboeren. Als er accijnsvrijstelling komt, is er bijvoorbeeld markt voor koolzaad (richting 8). In de workshop zag men vooral perspectief voor de combinatie van optimalisering van het traditionele bouwplan en ketens met schaalvergroting. Optimalisering van het bouwplan en de keten zou ingevuld moeten worden met onder andere opbrengstverhoging en kostenverlaging. Door de geschetste ontwikkelingen rond GLB en Suikerbeleid zal de grondprijs waarschijnlijk dalen. Dat zal schaalvergroting voor de betere en grotere ondernemers beter betaalbaar maken. Kansrijk op bedrijfsniveau zijn nieuwe producten zoals de glutenvrije graansoort teff; deze zijn echter minder aantrekkelijk voor het gebied als geheel, omdat het meestal om relatief kleine markten en daardoor kleine arealen gaat.

5.2 Kanttekeningen bij de discussie tijdens de workshop

1. Geleidelijke ontwikkeling versus schoksgewijze aanpassing aan GLB

De resultaten zoals die in dit rapport zijn beschreven zijn grotendeels inschattingen van experts over de gevolgen van de herzieningen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Die inschattingen zijn subjectief. Uit de resultaten leiden de onderzoekers af dat de experts er niet van uitgaan dat de herziening ingrijpende gevolgen zal hebben voor de keuzes die de komende vijf jaar worden gemaakt door de Veenkoloniale akkerbouwers. Onduidelijkheid over zowel de inhoud van de herzieningsvoorstellen als de mogelijke gevolgen ervan speelt hierbij ongetwijfeld ook een rol. Dit leidt tot veronderstellingen als 'het zal zo'n vaart wel niet lopen' en 'binnen dit gebied blijft dit het optimale bouwplan'. Toen de bijeenkomst werd gehouden, waren de EU-voorstellen voor de herziening van het suikerbeleid nog niet door EU-landbouwcommissaris Fischler gepresenteerd. Wanneer deze voorstellen in de huidige vorm zouden worden geïmplementeerd, verwachten de onderzoekers (de auteurs van dit rapport) sterkere veranderingen in het bouwplan en wellicht ook in continuïteitsperspectief dan de experts tijdens de bijeenkomst hebben aangegeven. De door de experts aangegeven verwachtingen komen bij de onderzoekers over als 'het volgen van de autonome ontwikkeling'. De

experts verwachten dus dat die autonome ontwikkeling ondanks herzieningen GLB de komende vijf jaar de overheersende trend blijft. Zij verwachten geen schokkende veranderingen in aantallen bedrijfsbeëindigers, schaalvergroting en bouwplan. Deze visie van de experts sluit aan bij die van Strijker (2003) die eveneens uitgaat van gelijkmatige ontwikkelingen binnen het gebied;

2. Hoge grondprijs vertraagt bedrijfsbeëindiging

De huidige grondprijs in het gebied is aanmerkelijk lager dan die van enkele jaren geleden. Voor vele potentiële bedrijfsbeëindigers is dit volgens de experts reden om bedrijfsbeëindiging of verkoop van grond uit te stellen. Dit zou betekenen dat er veel latente beëindigers in het gebied zijn en dat er veel grond als het ware boven de markt hangt. Wanneer de grondprijzen weer een hoger niveau bereiken zou deze grond alsnog beschikbaar kunnen komen voor verkoop;

3. Onzekerheid over de toekomst

In de workshop vond men het moeilijk uitspraken te doen over een periode langer dan vijf jaar. Dat illustreert de grote onzekerheid die er momenteel in de landbouw is. Dat maakt het ook voor onderzoekers moeilijk scenario's te schetsen voor de periode 2009 - 2014. De verwachting is echter dat de vormgeving van het nieuwe Suikerbeleid doorslaggevend zal zijn voor de akkerbouw in het studiegebied. De bedrijfsbeëindiging zal in hoog tempo door gaan, omdat het aantal bedrijfsopvolgers zal blijven dalen en bedrijven met relatief lage saldi en/of hoge schulden zullen sneuvelen. De blijvers zullen eveneens in hoog tempo doorgaan met schaalvergroting, waarbij ook samenwerking met andere akkerbouwers of melkveehouders, deeltijdarbeid en nieuwe teelten volop in de belangstelling zullen staan. De komst van melkveebedrijven naar het gebied gaat door maar niet in versnelde mate, omdat de inkomens in die sector ook sterk onder druk zullen blijven staan. Over tien jaar zullen de overgebleven bedrijven noodgedwongen zeer efficiënt geleid worden;

4. Trends en trendbreuken

De uitkomsten van de workshop liggen in zekere zin dicht bij het doortrekken van lijnen door Strijker (2003) dan bij de noodzaak en mogelijkheid tot trendbreuken van Rabbinge (Naschrift in Strijker, 2003). Echter, de workshopdeelnemers trekken vooral lijnen door wat betreft schaal- en opbrengstvergroting en kostenverlaging. Strijker laat de arealen suikerbieten en zetmeelaardappelen dalen. Dit is waarschijnlijk ook het resultaat van de geschetste ontwikkelingsrichtingen en wel door toenemende efficiëntie in combinatie met quotumdaling. Aan de andere kant zet Rabbinge aan het denken. Als men in het gebied een bepaald doel wil bereiken kunnen trendbreuken nodig zijn en die kunnen tot op zekere hoogte ook georganiseerd worden. Dergelijke strategische veranderingen kunnen echter alleen bereikt worden als er voldoende draagvlak voor is bij de landbouw, de markt, de keten en de overheid.

Perspectief van de volgende ontwikkelingsrichtingen: →										
↓	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	Verbre- ding	Traditioneel bouwplan	Inplaatsing melkvee	Schaalver- groting	Samenwerking akkerbouwers	Samenwerking akkerb. - veeh.	Nieuwe natuur	Nieuwe teelten	Deeltijd	Stop- pen
1	Verbreiding									
2	Traditioneel bouwplan	-		Heel be- langrijk	Belang- rijk				Enigszins be- langrijk	
3	Inplaatsing melkvee	-	-							
4	Schaalvergroting	-	+	-						
5	Samenwerking tussen ak- kerbouwers	-	+	-	-			Enigszins belangrijk	Deeltijd nieuwe stijl: +	
6	Samenwerking akker- bouwers - veehouders	-	+	+	+					
7	Nieuwe natuur	++	-	-	-	+			Deeltijd nieuwe stijl: +	
8	Nieuwe teelten	+/-	-	-	-	++	-	-		
9	Deeltijd	-	+	-	-	+	-	+/-	-	
10	Stoppen									

Figuur 5.1 Combineerbaarheid en belang van ontwikkelingsrichtingen a)

a) De nummers verwijzen naar de ontwikkelingsrichtingen aan het begin van deze paragraaf. De betekenis van de plussen en minnen is als volgt: -: niet of nauwelijks combineerbaar; +/-: in sommige situaties combineerbaar; +: redelijk goed combineerbaar; ++: zeer goed combineerbaar. Zij hebben betrekking op de driehoek linksonder. Rechtsboven staan opmerkingen over de verwachte mate waarin de betreffende combinatie als ontwikkelingsrichting in de toekomst nagestreefd zullen worden. De waarderingen in beide driehoeken lopen niet volledig parallel, omdat combineerbaarheid niet de enige verklarende factor is voor de mate van opgang.

6. Conclusies en aanbevelingen

6.1 Conclusies

1. De workshop met experts uit het gebied heeft informatie opgeleverd over de meest perspectiefvolle ontwikkelingsrichtingen voor met name de akkerbouw. Hun kennis van de verdeling van ondernemerstypen over bedrijfsgrootteklassen en ontwikkelingsrichtingen gaf een bruikbaar inzicht, dat door aanvullende berekeningen als realistisch mag worden beschouwd. Een vraag is echter of de verschillende stakeholders in het gebied voldoende rekening houden met mogelijke trendbreuken, waardoor autonome aanpassingen in de toekomst wellicht niet meer genoeg zijn om de het studiegebied vitaal en leefbaar te houden.
2. Als meest perspectiefvolle ontwikkelingsrichtingen zien de stakeholders in het gebied optimalisering van het traditionele bouwplan in bestaande ketens in combinatie met schaalvergroting. Daarbij zijn er mogelijkheden om tot schaalvergroting of efficiëntieverbetering te komen door samenwerking tussen akkerbouwers of tussen akkerbouwers en veehouders, ook als sommige akkerbouwers hun hoofdkomen buiten het bedrijf verwerven. Voor verbreding, nieuwe natuur en nieuwe producten zal het animo onder landbouwers minder groot zijn, maar het gaat ook om nicheoplossingen.
3. Naar verwachting komt er de komende tien jaar 8.000-14.000 ha akkerbouwgrond in de regio beschikbaar. Door schaalvergroting en in mindere mate door inplaatsing van melkveehouderij en aanleg van nieuwe natuur en infrastructuur zou er als resultante enig overschot kunnen zijn op de grondmarkt. De grondprijzen zullen neigen tot daling.

6.2 Aanbevelingen voor vervolgtrajecten

1. Optimalisatie van traditioneel bouwplan en ketens vraagt samenwerking tussen akkerbouwers en ketenpartijen.
Veel akkerbouwers zien optimalisatie als de meest voor de hand liggende weg en werken hier ook het meest aan. De verwerkende industrie ziet nog mogelijkheden voor efficiëntieverhoging en verbetering van de kwaliteit binnen de keten. Daarvoor is wel nauwere samenwerking tussen akkerbouwers en ketenpartijen nodig. Die vorm van samenwerking lijkt vrij moeizaam tot stand te komen, terwijl de sector er veel baat bij zou kunnen hebben. Initiatieven zijn gewenst.
2. Schaalvergroting is niet voor iedereen vanzelfsprekend.
Menigeen is hier al mee bezig. Tegen welke knelpunten loopt men aan en hoe kunnen we het proces versnellen? Initiatieven op dit punt kunnen het rendement in investeringen en efficiëntie sterk verbeteren. Aandachtspunten lijken voornamelijk arbeidsefficiëntie en management van het grote bedrijf. Ook megasamenwerkingsverbanden (tien of

- meer bedrijven) lijken perspectiefvol maar zijn moeilijk te managen. Daar ligt een grote uitdaging voor degenen die dergelijk samenwerkingsvormen oppakken.
3. Voor meer samenwerking zijn initiatieven nodig.
Samenwerking kan een indirecte vorm van schaalvergroting zijn (lagere vaste kosten voor arbeid, machines en gebouwen), maar het biedt ook mogelijkheden tot specialisatie in bepaalde gewassen. Initiatieven van boeren op dit punt kunnen het rendement van investeringen en efficiëntie sterk verbeteren.
  4. Om nieuwe teelten/vernieuwing tot een succes te maken zijn ondernemerschap, marktverkenningen en ketenopbouw nodig.
De behoefte om deel te nemen aan vernieuwende initiatieven (nieuwe gewassen en nieuwe markten) lijkt over het algemeen vrij beperkt binnen dit gebied. De ondernemers stellen zich zeer afwachtend op. 'Er is al zo veel geprobeerd' en 'Het lukt toch niet' zijn veel gehoorde kreten. Een belangrijk aandachtspunt zal daarom blijven (zeker bij hervorming van het Suikerbeleid en ongunstige scenario's voor het saldo van zetmeelaardappelen): hoe stimuleren we positieve vormen van ondernemerschap (kansen zoeken en benutten)? Initiatieven zijn niet alleen gewenst, maar meer pluriformiteit in het grondgebruik is noodzakelijk voor voldoende perspectief voor de toekomst. Het lijkt er sterk op dat het verbeteren van het ondernemerschap hierbij meer prioriteit moet krijgen dan het aandragen van innovatieve ideeën voor nieuwe gewassen. Het laatste kan al snel verzanden in teelttechnische projecten terwijl initiatieven rond het verkennen van marktkansen en het opbouwen van ketens voorlopig perspectiefvoller lijken.
  5. Deeltijdboeren hebben kansen.
Dit is een nieuwe trend die perspectief biedt. Om dit te ondersteunen kan waarschijnlijk volstaan worden met ondersteuning die is genoemd bij 3 en 4. Mogelijk is er onder deze ondernemers ook belangstelling voor verbredingsinitiatieven (inclusief natuurbeheer). Het voorstel is om hierop geen aparte activiteiten te richten; deze groep kan mee liften met andere initiatieven.
  6. Inplaatsing van melkvee verdient aandacht.
Momenteel loopt er op dit punt een project van DLG om inplaatsers te stimuleren. Er zijn zelfs plannen om dit project bij succesvol verloop op te schalen. Zijn er nog aanvullende initiatieven nodig om dit proces beter te laten slagen of te versnellen?

Minister Veerman heeft aangegeven kansen te zien in schaalvergroting, inplaatsing van melkveehouderij, boomteelt en kleine teelten (Agrarisch Dagblad, 2004). Geconstateerd wordt echter, dat de ondernemers in het gebied zelf weinig voelen voor boomteelt en kleine teelten (Van der Waal et al., 2003). Een uitzondering hierbij is teff, waarvan de teelt afgeschermd is om marktverstoring zoveel mogelijk te vermijden. Boomtelers van buiten kiezen liever voor de Flevopolder, onder andere door de kwaliteit van de grond. Eventuele glastuinders, melkveehouders en bloembollentelers moeten ook van buiten het gebied komen. Daarbij is de lage verhandelbaarheid van een grond, met name voor glastuinders; bij eventuele financiële problemen is de grond bijna niet te verkopen. Oplossing van dergelijke belemmeringen is aan te bevelen.

6.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Het lijkt er op, dat de ernst van de veranderingen in het GLB- en suikerbeleid nog onvoldoende doorgedrongen is tot de verschillende stakeholders in het gebied. Dat bleek uit het feit, dat de deelnemers van de workshop zich heel moeilijk een trendbreuk konden voorstellen waardoor de situatie in de akkerbouw volledig zou kunnen gaan veranderen. Nader onderzoek hoe verschillende maatregelen uitpakken voor onder andere het aantal bedrijfsbeëindigers, bijvoorbeeld onder ongunstige scenario's (zoals het volledig afbouwen van gewaspremies en bedrijfstoelagen) kan behulpzaam zijn voor de boeren en de overige stakeholders inclusief beleid om tijdig maatregelen te nemen.

Tevens is gesignaleerd, dat de meeste workshopdeelnemers geen uitspraken wilden of durfden doen over een periode langer dan vijf jaar. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de onzekerheid die een nieuwe 'Mid term review' in 2009 oproept, zeker ook gezien de enorme ingrepen die bij de vorige review (uiteindelijk uitmondend in een hervorming) met zich meebracht. In dit rapport is de verwachting uitgesproken dat de lijnen voor de periode 2004 - 2009 grotendeels doorgetrokken zullen moeten worden voor de vijf jaren daarna. Het is aan te bevelen nader scenario-onderzoek te doen om na te gaan wat er na 2009 zou kunnen gaan gebeuren is en de effecten van eventuele trendbreuken nader in kaart te brengen. Daarbij is het goed na te gaan wat er net over de grens in Duitsland en in andere gelijksoortige gebieden in binnen- en buitenland gaande is aan activiteiten en initiatieven. Daarnaast is toepassing van de werkwijze in dit rapport in andere gebieden in Nederland aan te bevelen; in relatief kort bestek wordt inzicht verkregen in de ontwikkelingen die men in een gebied verwachten kan.

Literatuur

Agrarisch Dagblad, pag. 9. 'Kansen Veenkoloniën in schaalvergroting', 4 november 2004

Bont, de, C.J.A.M. en J.H. Jager, *Inkomensproblematiek akkerbouw en vollegrondsgroente-teelt*. Rapport 6.01.02, LEI, Den Haag, 2001

Bont, de, C.J.A.M., W.H. van Everdingen en J.H. Jager, *Hervorming EU-suikerbeleid; Gevolgen voor de Nederlandse landbouw van de mededeling van de Europese Commissie*, Rapport 6.04.13. LEI, Den Haag, 2004.

Commissie Structuurversterking Veenkoloniën, 2001. Van afhankelijkheid naar kracht. Analyse van de sociaal-economische situatie in de Drents-Groningse Veenkoloniën en van de effectiviteit van beleid en maatregelen. Onderdelen:

1. Hoofdrapport;
2. Beleidsanalyse Veenkoloniën. Bijlage rapport 1 (auteur: Grontmij);
3. Sociaal-economische analyse Veenkoloniën. Bijlage rapport 2.

DLG, *Landbouwstructuuronderzoek Groningen; Schaalvergroting en inrichting*. Dienst Landelijk Gebied, Groningen. 43 pp, 2004.

Lauwere, C. de, en H. Drost. *De agrarische ondernemer: een persoon(lijkheid) in zijn omgeving*. In: K. Verhaar en H. Drost (eds.), 2002. Het mysterie van het ondernemerschap: boeren en tuinders op zoek naar nieuwe wegen in een dynamische maatschappij. Hoofdstuk 3, pp. 53 - 88. Wageningen, Wageningen UR, Stoas, 2002

Niejenhuis, van, J.H., A.B. Smit, D. Strijker, M.J. van Dullemen, R.P. Moens, S. Thijsen en J. Wisse, *Toekomstperspectieven Oldambt en Veenkoloniën*. Hoofdrapport en Samenvatting. Provinciale Besturen van Groningen en Drenthe, 1991.

Rijk, P.J. en F.J. Munneke, *Ervaringen van melkveehouders bij vestiging in de Veenkoloniën*. Rapport 4.04.05, LEI. Den Haag, 2004.

Smit, A.B., J.H. Jager, H. Prins en R.W. van der Meer. *Gevolgen van de hervorming van het Europese landbouwbeleid voor de landbouw in Noord-Nederland*. Rapport 6.04.01. LEI, Den Haag, 2004.

Strijker, D., *Landbouwkundige toekomstvoorspellingen: de Veenkoloniën in 2020 en 2050*, RUG, Rapport 301. Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen/Urban and Regional Studies Institute, Groningen. 2003.

Vermaas, M. 'NVM: regionale verschillen grondprijzen blijven groot'. In: *Agrarisch Dagblad*, 13/01/2005, pag. 3. 2005.

Waal, van der, B.H.C., H.B. Schoorlemmer, S.R.M. Janssens, R.A.F. van Paasen & R. Schreuder. *Diversificatie Veenkoloniën*. Verkenning van kansen en bedreigingen. PPO publicatie 320. Lelystad, 2003.

De Wolf en Schoorlemmer, PPO. Niet-gepubliceerd onderzoeksvoorstel, 2003.

Bijlage 1   Programma van de workshop op 6 juli 2004

9.00	<i>Ontvangst met koffie</i>
9.30	Opening door Freek Kooi
9.35	Focussen op het onderwerp
9.50	Inventarisatie van ontwikkelingsrichtingen
11.00	<i>Koffiepauze</i>
11.15	Ontwikkelingsrichtingen nader verkennen
12.15	<i>Lunch</i>
13.15	Uitleg karakterisering ondernemerstypen
13.30	Toekennen ondernemerstypen aan groepen (op basis van gebied en bedrijfs-grootte)
14.15	<i>Pauze</i>
14.30	Verdeling van ontwikkelingsrichtingen over ondernemerstypen
15.15	<i>Pauze</i>
15.30	Presentatie en discussie dagresultaten
15.50	Evaluatie
16.00	Sluiting
16.15	<i>Borrel</i>

Bijlage 2 Deelnemerslijst van de workshop op 6 juli 2004

<i>Organisatie</i>	<i>Plaats</i>	<i>Voornaam</i>	<i>Voor-letters</i>	<i>Achternaam</i>
AVEBE	Veendam	Rob	R.J.F.	Van Haren
AVEBE	Veendam	Hans	J.W.	Hoekman
AVEBE	Veendam	Jans	J.	Klok
CSM	Groningen	Harry	H.	Visser
Dienst Landelijk Gebied	Assen	Hans		Asjes
DLV advies	Assen	Roelof	R.	Naber
Ministerie van LNV, Directie Regionale Zaken afdeling Noord	Groningen	Freek	F.J.	Kooi
Ministerie van LNV, Directie Regionale Zaken afdeling Noord	Groningen	Bart	B.	Muntjewerf
Noordelijke Accountants Unie	Assen	Jan Lucas	J.L.	Spijkman
Rabobank Zuid-Groningen	Klazienaveen	Hans	J.	Smid
Rijksuniversiteit Groningen	Groningen	Dirk	D.	Strijker
Samenwerkingsverband Noord-Nederland	Groningen	Eisse	E.J.	Luitjens
Soil and Crop Improvement	Assen	Jans	J.S.	Roosjen
Suikerunie	Groningen	Peter	P.	Roelfsema
Wageningen UR Animal Sciences Group	Lelystad	Jelle	J.	Zijlstra a)
Wageningen UR Landbouw Economisch Instituut	Assen	Willem	W.	Eerkens
Wageningen UR Landbouw Economisch Instituut	Lelystad	Henri	H.	Prins a)
Wageningen UR Landbouw Economisch Instituut	Lelystad	Bert	A.B.	Smit a)
Wageningen UR Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	Ko	F.J.	Munneke
Wageningen UR Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	Bartold	B.H.C.	Van der Waal
Wageningen UR Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Valthermond	Klaas	K.	Wijnholds
Wageningen UR Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Lelystad	Pieter	P.L.	De Wolf a)

a) De uitvoerders van de workshop.

Bijlage 3 Voorbeeldberekening

Aantal beëindigers				
Gebied	Ondernemerstype a)	Bedrijfsgroottecategorie		
		< 40 ha	40 - 80 ha	> 80 ha
Hondsrug	Zuinige ondernemers	11	5	1
	Maatschappelijke ondernemers	0	0	0
	Traditionele groeiers	1	1	1
	Nieuwe groeiers	0	0	0
	Twijfelaars	8	3	2
	Totaal	20	11	5
Veenkoloniën	Zuinige ondernemers	61	25	10
	Maatschappelijke ondernemers	2	2	2
	Traditionele groeiers	6	9	9
	Nieuwe groeiers	1	1	1
	Twijfelaars	48	22	9
	Totaal	117	60	30
Westerwolde	Zuinige ondernemers	18	6	2
	Maatschappelijke ondernemers	1	1	0
	Traditionele groeiers	2	2	1
	Nieuwe groeiers	0	0	0
	Twijfelaars	12	4	1
	Totaal	32	12	4
Som 3 gebieden		170	83	40
Totaal		293		

- Aan deze berekening liggen ten grondslag:
- het aantal ondernemers per deelgebied en bedrijfsgrootteklasse (tabel 2.1);
  - de procentuele verdeling van de vijf ondernemerstypen over de bedrijfsgrootteklassen. - deze procentuele verdeling is verschillend per bedrijfsgrootteklasse, maar is gelijk verondersteld voor de drie deelgebieden (tabel 4.1);
  - de verdeling van ontwikkelingsrichtingen over ondernemerstypen, resulterend in tabel 4.2.

Bijlage 4 Opvolgingssituatie in de drie deelgebieden

Bijlage 4a De Hondsrug

Bedrijfstype	Aantal bedrijven	Totaal areaal (ha)	Aantal ondernemers > 50 jaar	Aantal 50-plussers met opvolger	Areaal bij 50-plussers	Areaal bij 50-plussers met opvolger	Aantal bedrijven zonder opvolger	Areaal op bedrijven zonder opvolger
Overig a)	133	3.579	82	15	2.254	478	67	1.776
Akkerbouw	121	6.228	66	17	3.402	1.327	49	2.075
Melkvee	48	2.171	25	9	1.067	386	16	681
Fokvarkens	2	19	1	0	2	0	1	2
Gesloten varkens	1	3	1	0	3	0	1	3
Snijbloemen	1	1	1	0	1	0	1	1
Totaal	306	12.002	176	41	6.730	2.190	135	4.540

a) Overig = niet akkerbouw, melkvee, intensief of glastuinbouw; dus: fruit, blijvende teelten, opengronds en gecombineerde takken.

Bron: CBS-Landbouwtelling, 2000.

Bijlage 4b De Veenkoloniën

Bedrijfstype	Aantal bedrijven	Totaal areaal (ha)	Aantal ondernemers > 50 jaar	Aantal 50-plussers met opvolger	Areaal bij 50-plussers	Areaal bij 50-plussers met opvolger	Aantal bedrijven zonder opvolger	Areaal op bedrijven zonder opvolger
Overig a)	372	10.090	214	67	5.350	2.980	147	2.370
Akkerbouw	682	36.884	391	143	19.802	9.971	248	9.831
Melkvee	172	8.188	79	48	3.568	2.311	31	1.257
Fokvarkens	8	9	2	1	5	5	1	0
Vleesvarkens	8	49	2	1	7	5	1	2
Gesloten varkens	7	134	4	3	99	99	1	0
Snijbloemen	55	140	19	11	37	31	8	6
Potplanten	18	38	5	2	4	2	3	2
Glasgroente	25	81	9	2	21	10	7	11
Totaal	1.347	55.614	725	278	28.892	15.413	447	13.479

a) Overig = niet akkerbouw, melkvee, intensief of glastuinbouw; dus: fruit, blijvende teelten, opengronds en gecombineerde takken.

Bron: CBS-Landbouwtelling, 2000.

Bijlage 4c Westerwolde

Bedrijfstype	Aantal bedrijven	Totaal areaal (ha)	Aantal onder- nemers > 50 jaar	Aantal 50- plussers met op- volger	Areaal bij 50- plussers	Areaal bij 50- plussers met op- volger	Aantal bedrij- ven zonder opvolger	Areaal op bedrijven zonder opvolger
Overig a)	84	2.610	54	24	1.630	1.172	30	458
Akkerbouw	197	7.768	125	45	4.839	2.392	80	2.447
Melkvee	26	1.493	16	14	945	895	2	50
Fokvarkens	2	16	1	0	15	0	1	15
Vleesvarkens	5	23	0	0	0	0	0	0
Gesloten varkens	1	18	0	0	0	0	0	0
Totaal	315	11.927	196	83	7.429	4.459	113	2.970

a) Overig = niet akkerbouw, melkvee, intensief of glastuinbouw; dus: fruit, blijvende teelten, opengronds en ge-combineerde takken.

Bron: CBS-Landbouwtelling, 2000.

Bijlage 5a Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid op de Hondsrug

In deze bijlage zijn de gevolgen van een quotumdaling van 16% en een prijsdaling van 40% van suikerbieten doorgerekend. Voor nadere uitleg van uitgangspunten en werkwijze wordt verwezen naar De Bont et al. (2004).

Effecten op basis van bedrijfsgegevens 2003 bij een quotum-daling van 16%	Omvang suikerbietenteelt (ha)				Totaal
	< 5	5 - 10	10 - 20	> 20	
<i>Structuur (2003):</i>					
Aantal bedrijven	51	49	59	18	177
Areaal bieten (x 1.000 ha)	0,1	0,4	0,8	0,5	1,9
<i>Per bedrijf:</i>					
Areaal cultuurgrond (ha)	23,64	42,18	67,5	117,68	52,96
Omvang bedrijf (nge)	33	62	87	152	71
Areaal suikerbieten (ha)	2,74	7,31	14,34	29,59	10,6
Kg-opbrengst suikerbieten (ton per ha)	58	57	56	56	57
Opbrengst suikerbieten (euro per ha)	2.625	2.655	2.685	2.688	2.660
Areaal suikerbieten in 2007 (ha) b)	2,3	6,1	12,0	24,9	8,9
<i>Effect suikerhervorming (x 1.000 euro)</i>					
Prijsdaling (-)	2,9	7,8	15,4	31,8	11,3
Premie (+)	1,6	4,2	8,1	16,6	6,0
Korting door degressie (-) c)	0,3	0,7	1,1	2,0	0,9
Korting door modulatie (-) c)	0,1	0,2	0,4	0,8	0,3
Omzetting suikerbieten naar wintertarwe (-) d)	0,2	0,4	0,8	1,7	0,6
Totaal effect (B)	-1,8	-4,9	-9,6	-19,7	-7,1
Idem euro per ha suikerbieten	-663	-667	-672	-665	-669
Saldo per hectare cultuurgrond	1862	1969	1697	1700	1779
Aantal noodzakelijke hectare	1,0	2,5	5,7	11,6	4,0
<i>Procentuele verdeling bedrijven naar effect hervorming suikerbeleid</i>					
<-15.000 euro	0	0	0	61	6
-15.000 - -10.000 euro	0	0	41	39	18
-10.000 - -5.000 euro	0	39	59	0	31
>-5.000 - -1.000 euro	84	61	0	0	41
>-1.000 euro tot 0 euro	16	0	0	0	5
Geen effect	0	0	0	0	0
<i>Algemeen GLB hervorming(x 1.000 euro)</i>					
Totaal hectare/dier premies (incl. bieten)	10,6	22,6	37,5	66,2	28,6
w.v. gewastoeslagen	7,8	18,4	37,3	66,7	26,0
Dierpremies	2,8	4,2	0,3	-0,5	2,6
Korting totaal	0,6	1,6	2,8	5,0	2,0

a) Na aftrek effect zuivelhervorming; b) Bij gelijkblijvende opbrengsten; c) 5% boven de 5.000 euro en 3% over gehele toeslag (degressie); d) Bij 350 euro saldo verschil tussen suikerbieten en wintertarwe (exclusief hectaretoeslag; na aftrek prijsdaling).

Bron: Berekeningen met het Informatienet van het LEI.

Bijlage 5b Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid in de Veenkoloniën

Voor een toelichting: zie bijlage 4a.

Effecten op basis van bedrijfsgegevens 2003 bij een quotumdaling van 16%	Omvang suikerbietenteelt (ha)				Totaal
	< 5	5 - 10	10 - 20	> 20	
<i>Structuur (2003):</i>					
Aantal bedrijven	215	300	265	126	906
Areaal bieten (x 1.000 ha)	0,7	2,2	3,7	4,1	10,7
<i>Per bedrijf:</i>					
Areaal cultuurgrond (ha)	28,72	47,57	71,22	148,84	64,1
Omvang bedrijf (nge)	43	69	102	199	91
Areaal suikerbieten (ha)	3,14	7,27	13,91	32,93	11,8
Kg-opbrengst suikerbieten (ton per ha)	58	57	57	56	57
Opbrengst suikerbieten (euro per ha)	2.685	2.723	2.705	2.707	2.707
Areaal suikerbieten in 2007 (ha) b)	2,6	6,1	11,7	27,7	9,9
<i>Effect suikerhervorming (x 1.000 euro)</i>					
Prijzdaling (-)	3,4	7,9	15,0	35,6	12,8
Premie (+)	1,8	4,2	7,9	18,6	6,7
Korting door degressie (-) c)	0,5	0,8	1,3	2,7	1,1
Korting door modulatie (-) c)	0,1	0,2	0,4	0,9	0,3
Omzetting suikerbieten naar wintertarwe (-) d)	0,2	0,4	0,8	1,8	0,7
Totaal effect (B)	-2,3	-5,2	-9,6	-22,5	-8,2
Idem euro per ha suikerbieten	-724	-712	-691	-685	-695
Saldo per hectare cultuurgrond	2015	1945	1909	1774	1886
Aantal noodzakelijke hectare	1,1	2,7	5,0	12,7	4,3
<i>Procentuele verdeling bedrijven naar effect hervorming suikerbeleid</i>					
<-15.000 euro	0	0	0	82	11
-15.000 - -10.000 euro	0	0	40	18	14
-10.000 - -5.000 euro	0	57	60	0	37
>-5.000 - -1.000 euro	90	43	0	0	35
>-1.000 euro tot 0 euro	10	0	0	0	2
Geen effect	0	0	0	0	0
<i>Algemeen GLB hervorming (x 1.000 euro)</i>					
Totaal hectare/dier premies (incl. bieten)	15,1	26,8	43,1	90,0	37,6
w.v. gewastoeslagen	12,1	23,7	40,4	88,9	34,8
Dierpremies	3,0	3,1	2,7	1,1	2,8
Korting totaal	1,0	1,9	3,2	6,9	2,8

a) Na aftrek effect zuivelhervorming; b) Bij gelijkblijvende opbrengsten; c) 5% boven de 5.000 euro en 3% over gehele toeslag (degressie); d) Bij 350 euro saldo verschil tussen suikerbieten en wintertarwe (exclusief hectaretoeslag; na aftrek prijsdaling).

Bron: Berekeningen met het Informatienet van het LEI.

Bijlage 5c Effecten van de hervorming van het Suikerbeleid in Westerwolde

Voor een toelichting: zie bijlage 4a.

Effecten op basis van bedrijfsgegevens 2003 bij een quotumdaling van 16%	Omvang suikerbietenteelt (ha)				Totaal
	< 5	5 - 10	10 - 20	> 20	
<i>Structuur (2003):</i>					
Aantal bedrijven	60	71	50	12	193
Areaal bieten (x 1.000 ha)	0,2	0,5	0,7	0,3	1,8
<i>Per bedrijf:</i>					
Areaal cultuurgrond (ha)	20,1	45,01	71,93	135,4	49,86
Omvang bedrijf (nge)	30	69	97	178	71
Areaal suikerbieten (ha)	3,13	7,49	14,03	27,78	9,09
Kg-opbrengst suikerbieten (ton per ha)	57	57	56	57	57
Opbrengst suikerbieten (euro per ha)	2.660	2.677	2.685	2.682	2.674
Areaal suikerbieten in 2007 (ha) b)	2,5	6,0	11,2	22,2	7,3
<i>Effect suikerhervorming (x 1.000 euro)</i>					
Prijzdaling (-)	3,3	8,0	15,1	29,8	9,8
Premie (+)	1,8	4,2	7,9	15,7	5,1
Korting door degressie (-) c)	0,3	0,8	1,3	2,6	0,9
Korting door modulatie (-) c)	0,1	0,2	0,4	0,8	0,3
Omzetting suikerbieten naar wintertarwe (-) d)	0,2	0,4	0,8	1,6	0,5
Totaal effect (B)	-2,2	-5,2	-9,6	-19,1	-6,3
Idem euro per ha suikerbieten	-687	-690	-687	-687	-688
Saldo per hectare cultuurgrond	1963	2051	1781	1732	1885
Aantal noodzakelijke hectare	1,1	2,5	5,4	11,0	3,3
<i>Procentuele verdeling bedrijven naar effect hervorming suikerbeleid</i>					
<-15.000 euro	0	0	0	75	5
-15.000 - -10.000 euro	0	0	38	25	11
-10.000 - -5.000 euro	0	55	62	0	36
>-5.000 - -1.000 euro	83	45	0	0	42
>-1.000 euro tot 0 euro	17	0	0	0	5
Geen effect	0	0	0	0	0
<i>Algemeen GLB hervorming (x 1.000 euro)</i>					
Totaal hectare/dier premies (incl. bieten)	11,3	25,3	43,5	85,2	29,4
w.v. gewastoeslagen	8,3	23,9	40,0	83,3	26,4
Dierpremies	3,0	1,4	3,5	1,9	3,0
Korting totaal	0,7	1,8	3,2	6,6	2,1

a) Na aftrek effect zuivelhervorming; b) Bij gelijkblijvende opbrengsten; c) 5% boven de 5.000 euro en 3% over gehele toeslag (degressie); d) Bij 350 euro saldo verschil tussen suikerbieten en wintertarwe (exclusief hectaretoeslag; na aftrek prijsdaling).

Bron: Berekeningen met het Informatienet van het LEI.

Bijlage 6   Discussie per ontwikkelingsrichting

De ontwikkelingsrichtingen die in de workshop zijn geïnventariseerd zijn uitgewerkt in kleine groepjes. Deze uitwerking bestond uit het opsommen van enkele plus- en minpunten van deze ontwikkelingsrichting. Daarnaast werd door de meeste groepen iets gezegd over de inpasbaarheid van deze ontwikkelingsrichting in de regio en op de bedrijven, en over het type ondernemer dat geschikt is voor deze richting. De resultaten werden gepresenteerd op flappen en mondeling toegelicht. De resultaten daarvan zijn in deze bijlage weergegeven.

1   **Verbreiding**

Hieronder vallen diverse activiteiten, zoals groene en blauwe diensten, agrarisch natuurbeheer, toerisme, enzovoort. Bij de uitwerking is onderscheid gemaakt tussen verbreding in het algemeen en natuurbeheer. Onder natuurbeheer wordt het beheer verstaan van natuur op en/of buiten het eigen bedrijf.

1.1   **Verbreiding algemeen**

Pluspunten: Mogelijkheden voor extra inkomensvorming, contact met de maatschappij, draagt bij aan imagoverbetering van het bedrijf, de landbouw en de regio.

Minpunten: Relatief hoge arbeidsinzet, die vaak ten koste gaat van de akkerbouw. Inkomsten vallen vaak tegen in verhouding tot de arbeidsinzet. De regelgeving is vaak belemmerend om ergens mee te starten en de administratieve rompslomp is vaak erg groot.

Regio: Touristisch aantrekkelijke gebieden, zoals de Hondsrug en Westerwolde, en bevolkingscentra, zoals Veendam, Stads kanaal en Emmen.

Bedrijf: Kleine bedrijven met voldoende arbeid.

Ondernemer: Verbreiding is vaak een overlevingsstrategie voor een ondernemer van 45+ zonder opvolger.

1.2   **Natuurbeheer**

Pluspunten: Neveninkomsten voor ondernemers, kost weinig arbeid, past op bestaande bedrijven, heeft een positieve invloed op het landschap en het imago van het gebied.

Minpunten: Inkomsten vooral uit subsidies, weinig zekerheid voor de toekomst. In de beleving van ondernemers wordt 'goede' productiegrond ingeleverd voor bijvoorbeeld akkerranden. Er gaat ook een planologische schaduwwerking vanuit als natuur wordt aangelegd op bedrijven (EHS, bufferzones).

Regio: Kan in principe overal, bijvoorbeeld randen. Veel mogelijkheden in omgeving van natuurgebieden en ecologische hoofdstructuur.

Bedrijven: Kan op alle bedrijven, mits ze voldoende grond hebben.

Ondernemer: Maatschappelijk bewust.

2 Optimalisatie van bestaande teelten en ketens

Onder optimalisatie van bestaande teelten en ketens wordt een strategie verstaan die gericht is op kostprijsverlaging en afzetverbetering.

Pluspunten: Optimalisatie vergroot de levensvatbaarheid van de huidige bedrijven en werkt daarmee aan continuïteit. Het stimuleert de kennisontwikkeling en innovatie en leidt tot moderne, grootschalige landbouw. Optimalisatie verbetert ook de concurrentiepositie van de Nederlandse (Veenkoloniale) landbouw.

Minpunten: Ligt politiek gevoelig, bijvoorbeeld ruimtelijke ordening (schaal en landschap) en milieu en is afhankelijk van politiek, bijvoorbeeld ontwikkelingen van het Europese landbouwbeleid. De bestaande situatie (zetmeel, bieten, graan) zorgt voor een geringe risicospreiding binnen de bedrijven. In combinatie met de politieke gevoeligheid leidt optimalisatie tot een hoge mate van kwetsbaarheid.

Bedrijf: Grootschalig, grote kavels, samenwerken met meerdere personen op het bedrijf.

Ondernemer: Zakelijk, kennis van kengetallen, niet risico-avers, risicobewust, optimale aanwending beschikbare teeltkennis.

3 Inplaatsing (melk)veehouderij

Inplaatsing melkveehouderij betekent dat veehouders van buiten het gebied een melkveebedrijf beginnen in de Veenkoloniën.

Pluspunten: Nieuwe ondernemers in het gebied geven een nieuw elan en nieuwe dynamiek. Inplaatsing van melkveehouderij biedt kansen voor samenwerking, nieuwe gewassen. Stuifgevoeligheid van de grond neemt af door grasland. De Veenkoloniën krijgt een andere uitstraling (landschap). Veenkoloniën bieden ook kans voor mega-melkveebedrijven.

Minpunten: Inplaatsing melkveehouderij drijft de grondprijs op. De inrichting en verkaveling van het gebied is niet geschikt voor melkveehouderij. Gras en maïs hebben een negatief effect op aaltjesbesmetting. Melkveehouderij heeft geen groot positief effect op de werkgelegenheid, in vergelijking met bijvoorbeeld glastuinbouw. Onder de akkerbouwers is ook weerstand tegen inplaatsing van melkveehouders.

4 Schaalvergroting

Pluspunten: Machines worden beter benut, wat leidt tot lagere toegerekende kosten en daardoor tot kostprijsverlaging.

Minpunten: Als het bedrijf te groot wordt, verliest men efficiëntie, schaalvoordelen zijn niet recht evenredig. Het is geen oplossing/mogelijkheid voor iedereen. Grote bedrijven zijn ook kwetsbaarder (weersomstandigheden, gelijk aantal werkbare dagen). Regels zijn vaak belemmerend, o.a. de maximale bouwblokgrootte.

Regio: Schaalvergroting mogelijk in regio's met goede verkaveling en goede gronden.

Ondernemer: Moet naast vakman ook ondernemer en manager zijn.

5 Samenwerking tussen akkerbouwers

Pluspunten: Samenwerking op het gebied van mechanisatie en arbeid, inkoop van grondstoffen en afzet biedt mogelijkheden voor kostenbeheersing en voor specialisatie in kennis en kunde. Ondernemers worden onderling gesprekspartner, zodat men scherper wordt in de bedrijfsvoering.

Minpunten: Er zijn goede afspraken nodig over de vorm van samenwerking en de inbreng van samenw

erkingspartners. De ondernemer moet tegenslagen kunnen accepteren en rekening kunnen houden met de ander. Samenwerkingsverbanden blijken vaak niet duurzaam te zijn bij bedrijfsopvolging.

Regio: Bij volledige samenwerking bevinden de bedrijven zich dicht bij elkaar. Bij samenwerking op het gebied van mechanisatie is een ruimere cirkel mogelijk (10-15 km). In principe zijn de mogelijkheden voor samenwerking regio-onafhankelijk.

Type bedrijf: Bedrijven moeten overeenkomen, dus niet teveel uiteenlopen in teelten en moeten mogelijkheden bieden voor optimalisatie van mechanisatie en arbeid door samenwerking.

Type ondernemer: De ondernemer is open, transparant, is een goede communicator, is bereid om compromissen te sluiten. De samenwerkende ondernemers vullen elkaar aan qua kennis. Het thuisfront is drager van de samenwerking.

6 Samenwerking akkerbouw-veehouderij

Pluspunten: Specialisatie is mogelijk in veehouderij of akkerbouw. Samenwerking biedt mogelijkheden voor een ruimer bouwplan in de akkerbouw en veehouderij (maïs) en voor schaalvergroting. Intersectorale samenwerking biedt mogelijkheden voor de verwachte problemen van met name veehouders als gevolg van de nieuwe mestwetgeving (gebruiksnormen). Samenwerking vergroot de flexibiliteit van bedrijven.

Minpunten: De productie van voergewassen door akkerbouwers leidt mogelijk tot een groter aanbod en daardoor tot een lagere prijs van voergewassen.

7 Nieuwe natuur

Pluspunten: Extra koper voor landbouwgrond, biedt mogelijkheden voor verbreding en kan leiden tot betere verkaveling. Er ontstaat een beter woonmilieu voor burgers en recreatieve aantrekkelijkheid van het landschap neemt toe.

Minpunten: Er ontstaat minder ruimte voor landbouw, de landbouw wordt beperkt, mogelijke overlast vanuit natuurgebieden, er ontstaat druk van woningbouw (beter woonmilieu), risico van 'uitroken'.

8 Nieuwe teelten en ketens

De opstellers hebben geen plussen en minnen gegeven, maar randvoorwaarden en opmerkingen. De markt voor een nieuw gewas bepaalt het succes. De markt bepaalt het totale productieniveau, daarom is marktbescherming nodig. Nieuwe gewassen kunnen bijdragen aan inkomensstijging, mits er voldoende markt is (en geen overproductie). Nieuwe teelten moeten

wel passen in het bouwplan. Het rendement in de keten is een kritische succesfactor: Alle schakels moeten er aan verdienen. De hele keten moet het risico dragen en financieren, en daardoor ook de markt beschermen. Belangrijk om de kennis binnen de keten te houden, zodat niet iedereen met de nieuwe teelt kan beginnen.

Ondernemers moeten open staan voor vernieuwing, lol hebben aan nieuwe dingen. Ze moeten willen investeren, risico's lopen, in feite ondernemer zijn. Telers moeten als één partij naar buiten treden, ketengericht denken. Ondernemers beginnen alleen als de teelt rendement oplevert.

9 Deeltijd

Deeltijd boeren betekent dat op het bedrijf minder dan één voltijds arbeidskracht werkzaam is, waarbij de ondernemer ook een baan buiten het bedrijf heeft.

Pluspunten: Deeltijd boeren biedt mogelijkheden om toch het agrarische bedrijf voort te zetten. Indien het wordt gecombineerd met een full-time baan is de opbrengst van het agrarisch bedrijf een leuke aanvulling op het inkomen. Bij eventuele opvolging is een deeltijd bedrijf ook gemakkelijker over te nemen (te combineren met een baan).

Minpunten: De bedrijfsontwikkeling stopt, waardoor het onmogelijk wordt om er weer een volledig inkomen uit te halen en het onaantrekkelijk wordt om het bedrijf over te nemen. Het belemmert schaalvergroting en remt het grondaanbod. Een randvoorwaarde is dat er banen nodig zijn in de regio, wat problematisch is in de Veenkoloniën (lage werkgelegenheid).

Regio: Deeltijd boeren kan overal, maar er zijn wel banen nodig.

Bedrijf: Bedrijven met een lage arbeidsbehoefte.

Ondernemer: Moet flexibel zijn en opgeleid voor een baan buitenshuis.

10 Bedrijfsbeëindiging

Pluspunten: Er ontstaat ruimte voor schaalvergroting, is een vorm van warme sanering.

Minpunten: Stoppers hebben te hoge prijsverwachtingen, waardoor verkoop wordt uitgesteld. Dit leidt tot stagnatie van de bedrijfsontwikkeling, waardoor overname steeds moeilijker wordt.

11 Wind- en bio-energie

Pluspunten: Windmolens leveren rendement op langere termijn, plm. 7 jaar. Windmolens zijn goed inpasbaar in de Veenkoloniale verkaveling. De lange kavels bieden mogelijkheden voor windmolenparken zonder overlast voor de bewoners/burgers. Windmolens passen bij groot-schalige landbouw. Windparken worden in een BV opgezet door meerdere boeren, wat opening kan bieden voor verdere samenwerking. Bio-energie biedt kansen voor agrarische bedrijven in het gebied, bijvoorbeeld de teelt van koolzaad voor biobrandstof, houtteelt voor bio-energie of maïs voor biovergisting.

Minpunten: Provinciale overheid werkt de bouw van windmolens tegen (geen vergunningen).

Bedrijven: Zowel windmolens als bio-energie passen op alle bedrijven.